ՏԱՆԹԷ ԱԼԻԿԻԵՐԻ
(Նկար՝ Ճոթթոյի)

ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿ

ՏԱՆԹԷԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ

Իտալական գրականութեան եւ, անտարակոյս, համայն քրիստոնեայ գրականութեան մեծագոյն դէմքն է Տանթէ Ալիկիերի (1265–1321), որու ծնունդի 700-ամեակը փառաշուք տօնակատարութեամբ հռչակուեցաւ ամբողջ աշխարհի մէջ, յատկապէս Իտալիա, մեծանուն քերթողին պաշտելի Ֆիրենցէէն սկսած։

«Աստուածային կատակերգութիւն»ը ոչ միայն Տանթէի գործերուն գոհարն է, այլ նաեւ քրիստոնեայ հանճարին գերագոյն կոթողը, որ մարդկային եւ աստուածային իրերահաղորդ իր տարրերով, գժոխքի հիւղարհուր եւ ողբերգական գալարումներէն մինչեւ լուսաշող կամարներն երանաւէտ արքայութեան, համապատում մատեանն է անդենական իրականութիւններու։ Հոն ամփոփուած են՝ սքանչելի ճարտարութեամբը նորօրինակ ու երեւակայեալ ուղեւորին՝ պատմութիւն եւ դիտութիւն, փիլիսոփայութիւն եւ աստուածային յայտնութիւն, ներդաշնակ համադրութեան մէջ մարդկային անդերազանց արուեստին։

Բազմաթիւ ազգեր, շլացած Տանթէի արփաւէտ այդ լոյսէն, իւրացուցած են անոր գեղեցկութիւնները, եւ թարգմանելով՝ իրենց ժողովուրդին ներկայացուցած են համամարդկային այդ հրաշարուեստը։

Մխիթարեան Հայրերն ու Մուրատ-Ռափայէլեանի նախկին աշակերտներ մեծ դեր կատարած են Տանթէի հայացումին մէջ, գլխաւորաբար «Բազմավէպ» ամսաթերթի միջոցով։

Սկզբնական շրջանին, այն է ԺԹ. դարու երկրորդ յիսնամեակին, թարգմանութեան փորձերը զբաղաբար եղած են, ու հանդէս են եկած, Բագրատունիի հետքերուն վրայէն, մէկէ աւելի թարգմանիչներ։ Յաճախ միեւնոյն գրուագին քանի մը թարգմանութիւններ կատարուած են, ընդհանրապէս ոտանաւոր, մերթ նոյնիսկ յանգաւոր, բայց նաեւ երբեմն արձակ, միշտ «Աստուածային կատակերգութիւն» քերթողամատեանէն։ Այս շրջանը կրնանք կոչել զբաղաբար թարգմանութիւններու շրջան (1865–1895)։ Թարգմանութիւններու երկարագոյն փունջը կը պարտինք Հ. Դաւիթ Նազարէթեանի։

Քսաներորդ դարու սեմին՝ կը ձեռնարկուի աշխարհաբար թարգմանութեան, և ամբողջ երեսնամեակ մը կը բռնէ թարգմանչական գործը, անխոնջ աշխատասիրութեամբ գլխաւորապէս Հ. Արսէն Ղազիկեանի եւ մասամբ Հ. Աթանաս Տիրոյեանի։ այս շրջանին «Աստուածային կատակերգութիւնը» լրիւ կը հայանայ (1899–1930)։ Աշխարհաբար այս թարգմանութենէն ընդարձակ մասեր հայ հասարակութեան ներկայացուած են «Բազմավէպ»ի սիւներուն վրայէն, նախ քան ամբողջական հրատարակութիւնը։

Երրորդ երեսնամեակին՝ թարգմանչական աշխատանքը կը փոխադրուի Արեւմուտքէն Արեւելք, աւելի ճիշտ՝ արտասահմանէն հայրենիք, Վենետիկէն Երեւան, ուր գրականագէտ եւ Մուրատ-Ռափայէլեանի նախկին աշակերտ՝ Արբուն Տայեան կը ձեռնարկէ Տանթէի «Աստուածային կատակերգութիւն»ը ամբողջութեամբ թարգմանելու արեւելահայ բար-

© National Library of Armenia

բառի, յանգաւոր ոտանաւորով (1938–1965)։

Տակաւին չունինք Տանթէի երկրորդական կամ փոքր կոչուած գործերու հայերէն թարգմանութիւն մը[1]։

1

Հայերէն թարգմանութիւններու հաբիւրամեակը կը զուգադիպի Տանթէի ծննունդի 700ամեակին հետ։ Արդարեւ, որքան ծանօթ է մեզի, 1866ին է որ անդրանիկ թարգմանութեամբ լոյս կը տեսնէ «Բազմավէպ»ի մէջ, գրաբար հայերէնով, Ուկոլին կոմսին եղերական դրուագը (Դժոխք», ԼԲ. 124–139, ԼԳ. 1–78)։

Մահ Ուկոլինեայ՝ Տանթէ Քերթողահօր խորագրով, երկու տարբեր թարգմանութիւններ կը ներկայացուին, յաջորդաբար, մէկը միւսին ետեւէն[2]։ Առաջինին տակ, թարգմանիչը կը ծածկուի երեք աստղանիշի մը ետեւ. սակայն, ըստ Հ. Ղեւոնդ Տայեանի յայտարարութեան, եւրիտասարդ վարդապետ Հ. Սամուէլ Գանթարեանն է այդ թարգմանիչը[3]։ Երկրորդին թարգմանիչն է Ռափայէլեան վարժարանի նախկին աշակերտ Սր. Հէքիմ (Սրապիոն Հէքիմեան)։

Հ. Սամուէլ Գանթարեան (1838–1908), Բագրատունիի հետեւորդ, սիրող դասական գրականութիւններու եւ հմուտ զանազան լեզուներու, ժրաջան աշխատակից «Բազմավէպ»ի, բազմաթիւ թարգմանութիւններ կատարած է Լամարթինէն, Մանծոնիէն, Շէյքսփիրէն, Կլոպշտոկէն[4]։

Տանթէական այս դրուագին լեզուն հարուստ գրաբար մըն է. քերթուածը՝ երկոտասանոտնեայ (4–4–4), անյանգ։ Բնագրին մետասանոտնեայ կարճ տողերը ստիպած են վարպետ թարգմանիչը՝ թողուլ բագրատունեան հանդիսաւոր չափը եւ որդեգրել սղաղոյն մը։

Սր. Հէքիմեան (1831–1891)[5], ան ալ հմուտ գրաբարագէտ, շատ յաջող թարգմանած է միեւնոյն դրուագը, նախընտրելով մետասանոտեայ (4–4–3) չափը. ճարտարօրէն յարմարցուցած է նաեւ յանգերը, բնագրին աւելի հարազատ նմանողութեամբ։

Այնքան սերտ է նմանութիւնը՝ այս երկու թարգմանութիւններուն միջեւ, որ եթէ անտարակոյս ըլլային անոնք, դժուար թէ երկու տարբեր անձերու վերագրէինք. այլ պարզապէս մէկը միւսին վերամշակումը նկատէինք. մանաւանդ եթէ չունենայինք Հ. Ղեւոնդ Տայեանի արժանահաւատ հաւաստումը։

Այս առիթով, պարտականութիւն կը զգանք նշել այն դերը, զոր Ս. Ղազարի կղզին՝ նաեւ Մուրատ–Ռափայէլեան վարժարանը խաղացած է հայ իրականութեան մէջ, եւրոպական բարձր մշակոյթը հայ ժողովուրդի սրտին մօտեցնելու ճանապարհով. Տանթէի թարգմանիչներու առաջին զոյգին մէջ ահա կը փայլի Ռափայէլեանի շրջանաւարտ մը, Սրապիոն Հէքիմեան, որ կու գայ խանդավառօրէն հիմերը դնելու գրական այդ առաքելութեան։

2

1868ին, «Բազմավէպ» կը հրատարակէ Տանթէէն՝ դժոխքի դրան համբաւաւոր արձանագրութեան հայերէն թարգմանութիւնը («Դժոխք», Երգ Գ. 1–9)[6]։ Սքանչելի թարգմանութիւն մըն է, Բագրատունիի գրիչէն. հաճելի ժառանգութիւն մը, որ յարութիւն կ՚առնէ թարգմանութեան մեծ վարպետին մահէն (1866, Դեկտ. 24) երկու տարի ետք, անոր թողած հատուկտոր թուղթերուն մէջէն։ Ուրեմն, այդ թարգմանութիւնը կատարուած է 1866էն դոնէ քիչ մը առաջ. եւ հետեւաբար, հայերէն լեզուով կատարուած առաջին թարգմանութիւնն է Տանթէի գործին մէկ փոքրիկ մասին, ընդամէնը ինը տող, թէեւ հրատարակութեան կարգով երկրորդ դասուած է։

«Բազմավէպ»ի հրատարակիչէն կը տեղեկանանք թէ Բագրատունի, իր եղբայրակիցներու խնդրանքին վրայ, ծրագրած էր ամբողջ գործին թարգմանութիւնը[7]. հրատարակուած պատառիկը, Արձանագիր դրանցն դժոխոց խորագիրով, ցոյց կու տայ թէ ծերունի վարպետը սկսած էր փորձեր ալ կատարել։

Այս թարգմանութեամբ, Բագրատունի նոր չափ մը երեւան կը հանէ. 3–4–4, մետասանոտնեայ. չունի յանգեր. հարազատ, կուռ ու կորովի թարգմանութիւն մըն է. դժոխքի դրան վերեւ քանդակուելու արժանի. մեր կարծիքով, այսքան յաջող թարգմանութիւն ոչ երբեք կատարուած է։

Այս կտորը, աւելի ուշ, հիւրընկալուած է օտարազգի մատենագիրներու թարգմանութիւններէն կազմուած հաւաքածոյի մը մէջ[8]։

Հ. Արսէն Բագրատունի Տանթէի առաջին հայ թարգմանիչն է։

3

Տարի մը ետք, 1869ին, «Բանիրուն բանասէր» ծածկանունով, «Բազմավէպ»ի էջերուն վրայ դարձեալ կը ներկայացուի Դրուագ ի մահ Ուկոլինեայ, իբր երրորդ թարգմանութիւն, միշտ գրաբար, բայց այս անգամ արձակ[9]։ Ստորագրութիւն չկայ։ Ճարտար թարգմանիչ մը կ՚երեւի. ուժեղ լեզուի տէր ու գեղարուեստագէտ։ Շատ հաւանօրէն, աչքի առաջ ունեցած է նոյն դրուագին նախորդ տարուան երկու թարգմանութիւնները (վերեւ, թիւ 1)։

Ստորեւ, դրուագին տեղը նշանակած պահուն, «Դժոխք»ի փոխարէն՝ կը գրէ «Տարտարոս» (ԼԲ–ԼԳ)։

4

1871ի «Բազմավէպ»ի երկրորդ թիւին մէջ, Հ. Ս. Կեսարեան (Հ. Սամուէլ Գանթարեան), Տանթէի մասին կարգ մը տեղեկութիւններ հաղորդելէ ետք (1865 թուականին Ֆիրենցէի մէջ կանգնած արձանին և նոյն տարին Ռաւեննայի մէջ յայտնուած ոսկիներուն մասին, «Դժոխք»ի Գ. երգն ամբողջապէս կը ներկայացնէ, երբ Տանթէի ի դժոխս խորագիրով[10]։

Թարգմանութիւնը գրաբար է, չափը՝ Բագրատունեանը, հայկական յորջորջումով ծանօթ։ Անշուշտ տարօրինակ երեւոյթ մըն է ասիկա մեզի համար։ Բագրատունին ինք, իր ծերութեան օրերուն, երբ կը ծրագրէր Տանթէի գործերուն թարգմանութիւնը, նոր չափ մը կ՚որոնար ու կը թողուր հայկականը, որ իրեն խիստ դիւան էր. անդին, իր աշակերտը, տակաւին երիտասարդ, «Աստուածային կատակերգութիւն»էն կը թարգմանէ հայկական չափով։ Ասով, թարգմանութիւնը՝ համեմատութեամբ բնագիրին՝ աւելի ուռուցիկ ընթացք մը առած է, յաւելումով վանկերու, հոմանիշներու կամ նախդիրներու, թէպէտ ճոխճեմ լեզու մըն է եւ հարուստ։ Զուրկ յանգեր. չունի եռատողերու բաժանում։ Թարգմանութիւնը կը յառաջանայ տող առ տող։

Առաջին ինը տողերը կը կազմեն դժոխքի դրան խորհրդաւոր արձանագրութիւնը։ Համեմատելով Բագրատունիի թարգմանութեան հետ, այս երկրորդը կը դատենք քիչ մը աւելի թոյլ, եւ գրեթէ բառացի՝ կերտուած նախորդին հետեւողութեամբ, հայկական չափի վերածումով։

Մեր համեստ կարծիքով, վարժ հայերէնագէտի մը համար, ինչպիսին էր Հ.

---

1. «Սովետական գրականութիւն» ամսաթերթի մէջ, Վահագն Կարենց կը ներկայացնէ Տանթէէն մէկ քանի նուագներ եւ բալլադ մը (ԼԱ. 1965, թ. 6, էջ 37–40)։ Նոյն թիւին մէջ զետեղուած է նաեւ Արբուն Տայեանի նոր թարգմանութիւնը «Դժոխք»ի երրորդ երգին (անդ, էջ 40–43)։
2. «Բազմավէպ» ԻԴ (1866), էջ 330–332, 333–335։
3. «Բազմավէպ» ՀԹ (1921), էջ 298։
4. Հմմտ. «Բզմ.» ԿԶ (1908), էջ 516–520. ՃԻԲ (1964), էջ 288–289։
5. Հմմտ. «Բզմ.» ՂԴ (1936), էջ 251–254։
6. «Բզմ.» ԻԶ (1868), էջ 190։
7. Անդ։
8. Ծաղկաքաղ հատուածք յօտարազգի մատենագրաց. Թարգմանութիւն Մխիթարեան միաբանից. մասն Բ. քերթուածք. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1880, էջ 366։
9. «Բզմ.» ԻԷ (1869), էջ 90–91։
10. «Բզմ.» ԻԹ. (1871), էջ 43–45։

© National Library of Armenia

Սամուէլ Գանթարեան, շատ լայն են հայկական չափի տողերը՝ Տանթէի դրդեռու թարգմանութեան համար։ Հայկական չափը աւելի յարմար է դիւցազներգութեան։ Թերեւս երիտասարդ թարգմանիչը ղդացած է այս անտեղութիւնը եւ հրաժարած։

Առաջին անդամն է որ «Աստուածային կատակերգութիւն» քերթողաշարէն երդ մը ամբողջապէս կը հայանայ Հ. Սամուէլ Գանթարեանի ջանքերով. աւա՛ղ որ նաեւ վերջինը կ'ըլլայ։

5

1875ին «Բազմավէպ» ընդարձակ ծաղկաքաղ մը կ'ընծայէ իր ընթերցողներուն, ներկայացնելով «Ճաշակ յաստուածային տեսլարանէն Տանդէի Ալիկիէրեայ», հանդերձ իտալերէն բնագրով, հանդիպակաց էջաւորութեամբ եւ ծանօթագրութիւններով, 200 էջնոց գրքոյկ մը։

Այս վերհրատարակութեան մէջ ներմուծուած են ուրիշ տասնեւմէկ կտորներու թարգմանութիւններ ալ, շուրջ 954 տող, համագումար՝ 1754 տող։ Յաւելուած նոր հատուածներն են.

«Դժոխք»էն՝ Դուռն եւ գաւիթ դժոխոց եւ Քարոն (Գ. 1–136), Կերբերոս (Զ. 7–33), Որկորաժէտք եւ Կիակկոս (Զ. 34–102), Բարկացողք եւ Փիլիպպոս Արգենտի (Ը. 13–69)։

«Մաքրարան»էն՝ Հայր մեր (ԺԱ. 1–30), Ստատիոս (Ի. 124–151, ԻԱ. 1–136), Եդեմն (ԻԷ. 109–141, ԻԸ. 1–64)։

«Արքայութիւն»էն՝ Ուխտք (Գ. 1–130), Խորհուրդ մարդեղութեան (Է. 1–120), Սուրբ Փրանկիսկոս Ասսիզացի (ԺԱ. 43–117), Մաղթանք առ Սուրբ Կոյսն (ԼԳ. 1–45)։

Ասոնցմէ չորս կտոր (Քարոն, Կոմսն Ուգոլին, Արծիւն Հռոմէական, Մաղթանք առ Ս. Կոյսն), թեթեւ սրբագրութիւններով, մաս կազմած են 1880ին լոյս տեսնող «Ծաղկաքաղ հատուածք յօտարազգի մատենագրաց» հատորին[12]։

Հ. Դաւիթ Նազարէթեան (1840–1911), նոյնպէս Բազրատունիի հետեւորդ, հմուտ դրաբարի, երկարամեայ աշխատակից եւ նոյնիսկ խմբագրապետ «Բազմավէպ»ի (1905ին)[13], բազմաթիւ թարգմանութիւններ ունի հին ու նոր դասականներէն, Լամարթինէն, Մանծոնիէն, Հիւկոյէն եւն... ցրուած «Բազմավէպ»ի էջերուն մէջ։ 1875ի դրքոյկին հրատարակութեան առիթով, կը խոստանայ շուտով աւարտել «Դժոխք»ի ամբողջական թարգմանութիւնը, եւ կը յայտարարէ թէ փափաքն ունի բովանդակ «Աստուածային կատակերգութիւն»ը հայացնելու։

1909ին, կը հրատարակէ «Արքայութիւն» տաղաշարքին ԻԳ. երգը, «Ցաղթանակ Քրիստոսի եւ պսակաւորիլ Տիրամօր Կուսի ի յերկինս»[14]։

1910ին, Հ. Դաւիթ Նազարէթեանի քահանայական եւ գրական գործունէութեան

11. «Բզմ.» ԼԳ (1875), էջ 149–160։
12. Մասն Բ. քերթուածք, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1880, էջ 232–234, 246–249, 306–307, 366–367։
13. Հմմտ. «Բզմ.» ԿԸ (1910), էջ 84–88, ԿԸ (1911), էջ 51–52։
14. «Բզմ.» ԿԷ (1909), էջ 500–503։

յիսնամեակին, «Բազմավէպ»ի խմբագիրը կը ծանուցանէ թէ «Աստուածային կատակերգութիւն»ը շատոնց թարգմանած է ամբողջապէս. նոյն յայտարարութիւնը՝ Վենետիկի իտալական թերթերէն մէկուն, La Difesaի մէջ[15]։

Ուրեմն, Հ. Դաւիթ Նազարէթեան առաջինն է, հայ իրականութեան մէջ, որ ամբողջապէս թարգմանած է Տանթէի այդ հրաշակերտը, դրաբար. գործը մնացած է անտիպ։ Թարգմանութիւնը հաւանօրէն լրացած է 1900էն առաջ։ Հրատարակուելուն պատճառը հաւանաբար ա՛յն էր՝ որ արդէն իսկ սկսած էր աշխարհաբարի դերիշխանութիւնը, դրաբար հասկցողներու թիւը նուազած էր, հուսկ մանաւանդ արդէն իսկ ծնունդ կ'առնէին աշխարհաբարի վերածումներու առաջին փորձերը, դլխաւորութեամբ Հ. Արսէն Ղազիկեանի, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ յետոյ։

Հ. Դաւիթ Նազարէթեան տաղաչափական արուեստին մէջ հետեւող է Բազրատունիի նոր ուղղութեան, որդեգրելով ծերունի վարպետին վերջին դիւտը՝ դը-ժոխքի դրան արձանագրին թարգմանութեան մէջ։ Այս նոր չափը, սակայն, Նազարէթեան թուաբանական ճշդրտութեամբ չէ որ կը կիրարկէ. ան պարագայական սեղմումներով եւ ընդլայնումներով կ'ալեծփի 10ոտնեանէն մինչեւ 12ոտնեան, հետեւեալ անդամատումներով. 4–4–4, 3–4–4, 3–3–4, 4–4–3, 4–3–4, 2–4–4, 2–3–4։ Ամէնէն շատ գործածական չափերը են առաջին երկուքը, միւսները դրեթէ բացառաբար, մանաւանդ վերջինները։ Հայկական այս փոքր չափը, անշուշտ, որոշ դիւրութիւններ կ'ընծայէ թարգմանիչին. նոյնիսկ պահանջ մը էր Տանթէի գործին թարգմանութեան մէջ, ուր հայ եռատող պէտք էր կանգնիլ բը-նագրի մէն մի եռատողի դիմաց, առանց աւելորդ բառերով տողերն ուռեցնելու, կամ կարեւորներն յապաւելու, ի սէր հարազատութեան։

Թարգմանութիւնը, գոնէ հրատարակուած կտորներուն մէջ, շատ հաւատարիմ է. դրեթէ միշտ տող առ տող կը քալէ, յաճախ նոյնիսկ բառ առ բառ։ Նազարէթեանի դրաբարը, իբր լեզու՝ միջակ, եւ իբր կառոյց՝ աւելի թոյլ կը գտնենք, համեմատելով Բազրատունիի եւ Գանթարեանի թարգմանութիւններուն հետ։ Արշակ Զօլսնեան «ողորմելի դրաբար» որակած է Նազարէթեանի լեզուն, բայց կարծեմ չափազանցած է[16]։

6

Հ. Ալիշան ալ, հետեւողութեամբ ռուս նշանաւոր աշխարհախոյզի մը, իր տեղագրական եւ աշխարհագրական աշխատութիւններուն մէջ, Անիի մայր դրան ճակատին վրայ կ'երեւակայէ քանդակուած Տանթէական արձանագրութիւն մը, եւ քանի մը տող ինքն ալ կը թարգմանէ յուզումով, հսկայ քաղաքակրթութեան մը աւերակներուն մէջէն մտովի թափառելով, արտասուաթոր աչքերով[17]։

7

Եւ արդէն հասած ենք Տանթէի գործերու դրաբար թարգմանութեան վերջալոյսին։

Ա. Արփիարեան կը հաղորդէ 1899ին՝ թէ «Մխիթարեանները Տանթէի երկու դրաբար թարգմանութիւն ունին։ Հ. Դաւիթ Նազարէթեանէն հատուածներ հատորի մը մէջ ամփոփուած են. իսկ միւսը ամբողջապէս ձեռագիր մնացած է»[18]։ Դժբախտաբար, մեր պրպտումներու ընթացքին, չյաջողեցանք այդ երկրորդ թարգմանութեան հետքերը գտնել։ Թերեւս այդ երկրորդը՝ ամբողջական թարգմանութիւն մը չէր, այլ ընտրովի, զանազան դրուագներու, ցրուած «Բազմավէպ»ի զանազան էջերուն մէջ։

15. Անդ։
16. «Անահիտ» Ա (1899), էջ 365։
17. Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1855, էջ 32։ Շիրակ, 1881, Վենետիկ, Ս. Ղազար, էջ 38։
18. «Նոր կեանք» (Երկրբ. հրտ. Լոնտոն), Բ (1899, Օգոստ 15), Թ. 16, էջ 251։

© National Library of Armenia

Գրաբար թարգմանութիւններու այս երեսնամեակի ընթացքին, յաճախ հանդիպեցանք միեւնոյն դրուագին զանազան հայացումներուն. Ուկոլին կոմսին հատուածը ունեցած է չորս թարգմանութիւն (ու տակաւին պիտի ունենայ երեք հատ ալ աշխարհաբար), դժոխքի դրան արձանագրութիւնը՝ նմանապէս չորս. հետաքրքրութեան համար պիտի ուղէինք տալ հոս այս վերջինը, իր զանազանակներով.

Բագրատունի (1866էն առաջ)

Ընդ իս մուտք են ի քաղաքն ազետաւոր.
Ընդ իս մուտք են ի տանջանսն յաւիտենից.
Ընդ իս մուտք են ի ժողովսըն կորըստեան:

Զարարիչն իմ վեհ՝ դըրդեաց արդարութիւն.
Ած ի գոյ զիս զօրութիւնն աստուածեղէն.
Գերագոյնն իմաստութիւն, սէրն առաջին:

Արարածք յառաջ քան զիս չէացան այլք՝
Բայց յաւէրժք. եւ կամ մընամ ես յաւիտեան.
Ընկեցէ՛ք զամենայն յոյս՝ որ մըտանէք:

Գանթարեան (1871)

Ընդ իս ի քաղաքն ազետաւոր լինին մուտք.
Ընդ իս ի տանջանսն յաւիտենից երթայ մարդ.
Ընդ իս ի ժողովսըն կորըստեան հասանէ:

Ըզարարչեալն իմ զարարող՝ արդարութիւնըն դըրդեաց,
Եւ զիս աստուածեղէն կարողութիւնն ած 'ի գոյ,
Գերագոյն իմաստութիւնն՝ հանդերձ սիրովն առաջնով:

Քան զիս յառաջագոյն չէացան ա՛յլ արարածք,
Բայց միայն յաւերժականք, եւ ես մընամ յաւիտեան.
Որ ի ներքըս մըտանէք՝ զամենայն յոյս ընկեցէք:

Նազարէթեան (1875)

Ընդ իս երթալ է ի քաղաքն աշխարահեծ,
Ընդ իս երթալ է յաշխարանսն յաւիտենից,
Ընդ իս երթալ է ի դասակսըն կորստեան:

Ըզհաստիչն եմ վեհ դըրդեաց Արդարութիւն.
Զօրութիւնն աստուածեղէն ած զիս ի գոյ.
Գերագոյն իմաստութիւն եւ նախըն Սէր:

Չէացան յառաջ քան զիս արարածք այլք
Բայց յաւերժք, եւ ես յաւէրժ կամ եւ մընամ.
Օ՛ն անդր ի ձէնջ որ մըտանէքդ ամենայն յոյս:

Ալիշան (1881)

Ընդ իս են երթք ի քաղաք անդրը տըրտմագին...
Ընդ իս են երթք յամբոխութիւն վայրապատին...
Որ մըտանէքդ՝ ի բաց թողէք ըզյոյս քնաւին...

Ինչպէս կը նշմարուի, Ալիշան թարգմանած է միայն առաջին, երրորդ եւ լիներորդ տողերը: Առաջին տողին թարգմանութիւն մըն ալ ունի, 1855էն, այս ձեւով.

Ընդ իս են մուտք ի քաղաքն ցաւագին...[19]:

Եղրակացնելու համար կը դիմենք Հ. Արսէն Ղազիկեանի հեղինակաւոր խօսքերուն. «Տանդէի հայերէն դրաբար թարգմանութիւն մը միայն Բագրատունեան ոսկի դրչէն ելածը պիտի կարդացուէր, ինչպէս փորձը կը ցուցնէ: Դժոխքին դրան արձանագրին զանազան թարգմանութեանց մէջ՝ Բագրատունեանն է (ասիկա 1899ի Ղազիկեանն է, տակաւին դրաբարով թրծուած. — Հ.Ն.Տ.Ն.) որ կը փայլի գոհարի մը նման: Բագրատունի՛, ո՛հ, ի՛նչ վիհ է որ թողուցիր մեր մատենագրութեան մէջ. ինչպիսի՛ պակաս, որպիսի՛ կորուստ. ինչո՞ւ չտուիր Հոմերի, Վիրգիլի, Միլտոնի հրաշագիծ թարգմանութեանց հետ՝ Տանդէ մ՚ալ հայ, դրաբար, ըլլա՛յ դրաբար. քու դրաբարդ ամէնէն յամառ աշխարհաբարեանն ալ կը պաշտէ ու սիրով կը կարդայ...»[20]:

8

Եւ ահա կը թեւակոխենք աշխարհաբարի տիրապետութեան դարաշրջանը:

Անդրանիկ թարգմանութեան նմոյշ մը, արեւելահայերէնով, տուած է Ա. Մ. Եղեկեան (Պրոյեանց) 1880ին: Ցետ թարգմանելու Սիլուիոյ Փելլիքոյի «Հոիմինիացին Փրանկիսկէ» ողբերգութիւնը, նոյն դրքոյկին մէջ կ՚ամփոփէ այդ իսկ ողբերգութեան ներշնչարանը, Տանթէի համանուն դրուագը («Դժոխք», Ե. 73–142), ճիշտ 70 տող, «Ֆրանչէսկա» խորագիրով:

Մեսասանոտնեայ (4–4–3), անյանգ, սահուն թարգմանութիւն մըն է, դրական ղղեստաւորումով, նոյնիսկ բառերու ընտրութեան մէջ՝ անոյշ ճաշակով. դլխաւոր թերութիւնն է ը-ով վերջացող տողերու շարքը (6 անդամ):

Որքան դիտենք, ասիկա արեւելահայերէն թարգմանութեամբ մեղի հասած միակ կտորն է, հին շրջաններէն մինչեւ 1938 թուականը:

9

Եթէ Բագրատունին չտուաւ Տանթէի լիակատար թարգմանութիւն մը, սակայն աշխարհաբարի Բագրատունին՝ Հ. Արսէն Ղազիկեան (1870–1932) փորձեց եւ յաջողեցաւ:

Ծանօթ է, թէ Հ. Արսէն Ղազիկեան, պաշտելու չափ սիրող եւ հետեւող Բագրատունիին, անոր թարգմանութիւններուն ուսումնասիրութեամբ է որ պատրաստուեցաւ իր ասպարէզին. եւ իր թարգմանչական առաջին փորձերը դրաբար կատարեց, թէ՛ «Բազմավէպ»ի մէջ եւ թէ առանձին հատորիկներով. Լէոփարտի, Քարմէն Սիլվա, Վիկտորիա Աղանուր, Թեննիսըն հայկական մկրտուիւն առած են դրաբարով, 1896–1900 տարիներու ընթացքին: Եւ ահա յանկարծ Հ. Արսէն Ղազիկեան հսկայ դաղափարը կ՚ունենայ թողլու դրաբարը, որուն կը պատրաստութիւն այնքան աշխատանք ի պատրաստութիւն այնքան աշխատանք տարած էր, նոյնիսկ բառարանային առձեռն հսկայ պաշար հաւաքելով՝ Բագրատունիի թարգմանութիւններուն վրայէն, եւ ինքնագիր հոդեւոր «Տաղարան» մը յօրինելով, շքեղ դրաբարով[21]:

Հ. Արսէն Ղազիկեանի աշխարհաբար թարգմանութիւնները կը սկսին 1897ին, Ոսսիանի քերթուածով մը[22]. յաջորդ տարին ուրիշ մը Ոսսիանէն եւ հատ մըն ալ Տը Լամարթինէն[23]: Իսկ իրը ինքնագիր, 1897էն ասդին, պարբերաբար «Բազմավէպ»ի մէջ կը ստորագրէ Նուէր մանկանց խորագիրով՝ խրատական տողեր[24]: Հրատարակած է նաեւ Մայրերու նուիրուած քանի մը քերթուածներ[25]: Ուրեմն, մատի վրայ հաշուելիք քանի մը ոտանաւորներ ու թարգմանութիւններ:

Եւ ահա 1899ի «Բազմավէպ»ի առաջին թիւին մէջ՝ մեծդի ձեռնարկի մը ծրագիրն ու գործադրութեան սկզբնաւորութիւնը: Ճաշակ Տանդէի Աստուածային կատակերգութենէն խորագիրով՝ ներածական մը, կուռ եւ իմաստնալից, որուն կը յաջորդէ «Դժոխք»ի առաջին երգը, աշխարհաբար, տասնոտնեայ չափով (5–5), բընագրին նման յանգաւոր, առ ի փորձ թարգմանութիւն[26]:

Տանթէի թարգմանութեամբ կը սկսի, ուրեմն, պաշտօնապէս, Հ. Արսէն Ղազիկեանի թարգմանչական գործունէութիւնը՝ մեր արեւմտահայ աշխարհաբարի գրական պատմութեան մէջ: Տանթէով կը նուիրականացնէ Ղազիկեան իր ծրագիրն ու գործունէութիւնը, ինչպէս Հ. Արխատակէս Քասդանտիլեան նոյնը կատարած էր Շէյքսփիրով, քանի մը տարի աւելի կանուխ[27]:

Դժբախտաբար Հ. Արսէն Ղազիկեան (աւելի ճիշտ՝ բարեբախտաբար) մէկ թափով առաջ չէ տարած սկսած գործը. վրայ հասած է Արշակ Զօպանեանի խիստ քընադատականը, նկատմամբ դրաբարախառն լեզուին[28]: Հ. Ղազիկեան ատեն մը կը զբաղի թարգմանելով Ֆրանսական ժամանակակից դրականութենէն կտորներ (Սիւլլի Փրիւտոմ, Ֆրանսուա Քոփէ) եւ կը կապմէ ատոնցմով իր աշխարհաբար թարգմանութիւններու քերթողական մատենադարանի առաջին երկու հատորիկնե-

19· Տեղագիր Հայոց Մեծաց, էջ 32:
20· «Բզմ.» Մէ (1899), էջ 24:

21· «Բզմ.» Ղ. (1932), էջ 333–338), յատկապէս էջ 335:
22· «Բզմ.» Մե (1897), էջ 125:
23· «Բզմ.» Մզ (1898), էջ 585:
24· «Բզմ.» Մե (1897), էջ 294, 351 եւն...:
25· «Բզմ.» Մե (1897), էջ 501, 562, 563:
26· «Բզմ.» Մէ (1899), էջ 24–27:
27· «Բզմ.» ՃԻԲ (1964), էջ 293–295:
28· «Անահիտ» Ա (1899), էջ 367:

© National Library of Armenia

ը, 1899ին։ Միաժամանակ կը շարադրէ Մխիթար Աբբահօր վարք մը, աշխարհաբար ոտանաւորով, նոյնպէս քարկոծուած Արշակ Զօպանեանի կողմէ[29]։

Դարձեալ ձեռք կ՝առնէ «Դժոխք»ին թարգմանութիւնը 1899ի Հոկտեմբերին, եւ կը շարունակէ մինչեւ 1900ի Օգոստոսը, թարգմանութիւնը հասցնելով մինչեւ ԺԱ. երգ։ Ապա դարձեալ դադար։ 1901ի Հոկտեմբերին կու տայ ԺԲ. երգը միայն. դարձեալ լռութիւն. 1902ի «Բազմավէպ»ի Մայիսի թիւին մէջ կը գտնենք «Դժոխք»ի վերջին երգը՝ «Կոմսն Ուկոլին» կոչուած դրուագը։ Աւարտած է թարգմանութիւնը։ Նոյն Մայիսի «Բազմավէպ»ի կողքին վրայ դրուած ազդը ցոյց կու տայ թէ արդէն իսկ առանձին հատորով լոյս տեսած է Տանթէի «Դժոխք»ը, որ կը կազմէ Ղազիկեանի քերթողական մատենադարանի շարքին թիւ 5ը, հրատարակութեան տարեթիւ՝ 1902։ Միջանկեալ դադարի պահերուն լոյս տեսած էին նոյն քերթողական մատենադարանին երրորդ եւ չորրորդ հատորիկները, (Ոտանաւոր վարք Մխիթար Աբբահօր, որ պէտք չէր տեղ գրաւել այդ շարքին մէջ, եւ Պոլիթոյի «Ներոն» ողբերգութիւնը. ասալ նախապէս հրատարակուած «Բազմավէպ»ի մէջ, 1901ի ընթացքին)։

Ուրեմն, «Դժոխք»ի թարգմանութիւնը տեւած է 1898ի վերջերէն մինչեւ 1902ի սկիզբները։ «Բազմավէպ»ի մէջ լոյս տեսած են միայն առաջին տասներկու երգերը եւ ԼԳ.ը։ Թարգմանութեան մեծամասնութիւնը կատարուած է 1901ի Նոյեմբերէն մինչեւ 1902ի սկիզբները երկարող շրջանին (ԺԳ – ԼԴ երգ)։

Առաջին չորս երգերը «Բազմավէպ»ի մէջ հրատարակուած են տասնոտնեան չափով (5–5). լոկ առաջին երգը յանգաւոր. հինգերորդ երգէն սկսած (1900 Յունուար, էջ 40), չափը կը վերածուի մետասանոտնեայի (4–4–3), «Բնագրին աւելի ճիշտ, եւ թարգմանութեան աւելի կորով ու ծանրութիւն մը տալու համար»։ Այդ առիթով թարգմանիչը կը ծանուցանէ այն աղբիւրներու մասին՝ որոնցմէ օգտուած է իր թարգմանութեան եւ ծանոթագրութիւններու բաժնին մէջ (Սեպտեմբերի, 1896)[30]։ Հրատարակութեան հատորին մէջ՝ առաջին չորս երգերը վերամշակուած ու վերածուած են մետասանոտնեայ չափի. նմանապէս վերամշակուած են «Բազմավէպ»ի մէջ նախապէս լոյս տեսած միւս երգերը։

* * *

«Դժոխք»էն ետք, Հ. Արսէն Ղազիկեան խսկոյն կ՝անցնի «Բաւարան»ի թարգմանութեան, քաջալերուած բարեկամներու եւ բանասէրներու դնահատանքներէն, մանաւանդ դոհացում տալու համար անոնց խնդրանքներուն։

1902ի Հոկտեմբերով սկիզբ կ՝առնէ թարգմանութիւնը, այս անգամ արձակ. պատճառը կու տայ ինք ըսելով. «ոչ միայն արդիւնքը չի համապատասխաներ թափուած քրտինքներուն, այլ եւ դուցէ դժուար նիւթ մը՝ դժուարագոյն կ՝ըլլայ ոտանաւորի ետեւառաջութիւններով. եւ բանաստեղծութեան էական պայմաններէն չէ ոտանաւորը, մանաւանդ այնպիսի նիւթի մը մէջ, ուր ի բաց առեալ քանի մը դրուագները, միւսները շատ լաւ կրնային արձակ ալ դրուիլ, եւս առաւել թարգմանուիլ. որով կը յուսանք ներողամտութեան հանդիպիլ»[31]։

Հ. Արսէն կարծէք ինքզինքը արդարացնելու համար՝ մեղմօրէն կը քննադատէ նոյնիսկ Տանթէն, որ կրնար արձակ ալ դրած ըլլալ։

Հ. Ղեւոնդ Տայեան փափաք յայտնած է որ «Բաւարան»ի երկրորդ տպագրութիւնը ոտանաւոր ըլլայ[32]։

Հ. Վահան Յովհաննէսեան աններելի յանցանք կը նկատէ Հ. Արսէն Ղազիկեանի համար՝ այսօրինակ թարգմանութիւնը[33]։

---

29. Անդ, էջ 367–368։
30. «Բզմ.» ԾԸ (1900), էջ 40։
31. «Բզմ.» Կ (1902), էջ 408։
32. «Բզմ.» ՀԹ (1921), էջ 298։
33. «Մխիթարեան Ընտանիք» ԺԸ (1965), էջ 255։

Սակայն Ղազիկեան ունի անշուշտ իր արդարացուցիչ պատճառները։

«Դժոխք»ի առաջին երգին թարգմանութեան առիթով, Արշակ Զօպանեան կը նշէր թէ «ոտանաւորներու լաւագոյն թարգմանութիւնները արձակ թարգմանութիւններն են[34]։ Ու թերեւս ասիկա ուղղութիւն մը եղաւ Ղազիկեանի համար։

Հ. Արսէն Ղազիկեան մէկ թափով կու տայ «Բաւարան»ի առաջին չորս երգերու թարգմանութիւնը. եւ յաջորդաբար զոյգ զոյգ, մերթ աւելի կամ պակաս, կը շարունակէ մինչեւ 1903ի Դեկտեմբերը, թարգմանութիւնը հասցնելով մինչեւ ԺԶ. երգ, ճիշտ կէսը։ Իսկ դիրքը լոյս կը տեսնէ 1905ին, իբր իններորդ հատոր քերթողական մատենադարանին։

10

Նոյն տարին (1905) «Գեղունի»ի մէջ (Դ. տարի, թ. 1–10) լոյս կը տեսնեն Տանթէական երկու մեծադիր նկարներ (էջ 37 եւ 40), որոնց ստորեւ ինը տող թարգմանութիւն կայ «Աստուածային կատակերգութիւն» քերթուածէն, մաքուր աշխարհաբարով, 3–4–4–3 չափով։ Թարգմանիչը թերեւս ըլլայ խմբագիրը՝ Հ. Սիմոն Երեմեան։

11

«Բաւարան»ի թարգմանութենէն ետք՝ Հ. Արսէն Ղազիկեան ատեն մը կը թողու Տանթէն. զինք կը դրաւեն Վիրգիլ, Հոմեր, Թասսոյ։ 1910ին դարձեալ ձեռք կ՝առնէ եւ հանրութեան կը ներկայացնէ երկրորդ տպագրութիւն մը «Դժոխք»ի, որ շատ փոփոխութիւններ կրած է, յատկապէս լեզուական տեսակէտով։ Իբր բադրատունիի հարազատ հետեւորդ, լղած ու յղկած է Ղազիկեան իր աշխարհաբարը, բոլորովին նոր բանաձեւելով շատ մը մասեր. դրքին ճակատին ալ դրուած է «թարգմանչէն բարեփոխուած»։ Հիմնական վերամշակում մը կատարած է ան, որու մասին աւելի ուշ։

Տանթէի մահուան 600ամեակի տօնակատարութիւններու առիթով, «Բազմավէպ» առանձին թիւ մը կը նուիրէ մեծանուն քերթողին, յայտարարելով թէ Հ. Արսէն Ղազիկեան արդէն իսկ պատրաստուած է «Արքայութիւն»ը[35], որուն առաջին երգին թարգմանութիւնը լոյս կը տեսնէ նոյն թիւին մէջ[36]։ Յաջորդ տարին, 1922ի ընթացքին կը հրատարակէ վերջին երգին թարգմանութիւնը[37]։ 1923ին ոչ մէկ տող Տանթէէն։ «Բազմավէպ»ի այդ տարուան թիւերուն մէջ կը կարդանք՝ Հ. Արսէն Ղազիկեանի ստորագրութեամբ՝ Հոմերոս, Վիրգիլիոս, Ատա Նեկրի, որոնք աւելի ուշ երեւան պիտի գան առանձին հատորներով։

1924ի ընթացքին «Բազմավէպ» պարբերաբար կը հրատարակէ «Արքայութիւն» տաղաշարքէն Բ. Գ. ԺԹ. Ի. ԼԱ. ԼԲ. երգերը, Հ. Արսէն Ղազիկեանի ուրիշ դրքերը, թարգմանութիւններու կարգին։ Նոյն տարին, Սեպտեմբերին լոյս կը տեսնէ ամբողջական հատորը, մեկնողական ճոխ ծանօթագրութիւններով, ինչպէս նախորդները։

Այսպէս, 1924 թուականին կը լրանայ Տանթէի «Աստուածային կատակերգութիւն» հոյակապ քերթուածին ամբողջական եւ առաջին հայերէն թարգմանութիւնը, արեւմտահայ իրականութեան մէջ։

1926ին, լոյս կը տեսնէ նաեւ «Դժոխք»ի երրորդ տպագրութիւնը, կատարելագոյն ձեւով, «թարգմանչին աչքէն անցած»։

12

Բայց մինչ այդ՝ նորութիւններ կը հասնին Փարաւոններու երկրէն։

1912ին նոր թարգմանիչ մը երեւան ելած է Եղիպտոսէն. Մուրատ–Ռափայէ-

---

34. «Անահիտ» Ա (1899), էջ 369։
35. «Բզմ.» ՀԹ (1921), էջ 298։
36. Անդ, էջ 288–298։
37. «Բզմ.» Զ (1922), էջ 54–58։

© National Library of Armenia

լեանի նախկին աշակերտ մըն է, որ Հրատ Ալատին գրական ծածկանունով, պարբերաբար թարգմանութիւններ կը հրատարակէ Տանթէի «Դժոխք»էն, աշխարհաբար, յանգաւոր, նորագիւտ չափով մը, սկսելով Գ. երգէն[38]:

Դժբախտաբար շատ հանդիսաւոր եւ ինքնահաւան հովերով հրապարակ կ'ելլէ այս նոր եւ մասնակի թարգմանութիւնը: Խմբագրութեան կողմէ (Սուրէն Պարթեւեանն է անշուշտ) ծանուցում մը, իբրեւ յառաջաբան, կու գայ յայտարարել թէ այս «նորագոյն թարգմանութեան հետ ստորեւ կը դնենք Հ. Արսէն Ղազիկեանինը, ինչպէս նաեւ իտալերէն բնագիրը, որպէսզի մեր ընթերցողները աւելի դիւրաւ գնահատեն Ալատինի թարգմանութեան գերազանցութիւնը, թէ՛ իր յանգաւոր հանգամանքին եւ իր գրական հարազատութեան ու ներդաշնակութեանը համար (Ծ. Խ.)»[39]:

Թերեւս հրատարակիչ խմբագիրը չէր գիտեր որ ժամանակին, այն է ատկէ 13 տարի առաջ, Հ. Արսէն Ղազիկեան փորձած էր յանգաւոր թարգմանել, եւ Ալատինէն շատ աւելի յաջող կերպով, բայց յետոյ գիտակցաբար հրաժարած էր:

Գրական հարազատութեան տեսակէտով ալ շատ ստորին կը դտնենք ատիկա Ղազիկեանի թարգմանութենէն. եւ խմբագիրը ինք իր ձեռքով ծուղակը կը գլորի այս անգամ՝ երբ միասին կը հրատարակէ բնագիրն ալ, իտալերէնի մասնագէտներուն ձեռքը գէնք տալով՝ բաղդատելու հնարաւորութիւնը: Ի՞նչքան աւելորդ ածականներ ու բառեր՝ Ալատինի ինը տողնոց թարգմանութեան մէջ, վանկեր կամ յանգեր ստեղծելու համար:

Իսկ ներդաշնակութեան տեսակէտով՝ կրնանք ըսել թէ Վենետիկ ուսում առած եւ բուրգերու երկրին մէջ հասակ նետած այդ երիտասարդ թարգմանիչը՝ շատ բան կորսնցուցած է իտալական ճաշակէն:

Հետաքրքրութեան համար կու տանք այստեղ այդ երկու թարգմանութիւններն ալ, ընդգծելով Ալատինի թարգմանութեան մէջ աւելորդ բառերն ու ածականները, ինչպէս նաեւ անճիշտ թարգմանուած կտորները.

Ղազիկեանի թարգմանութիւն (1910ի տպ.)

Աղէտաւոր քաղաքն ինծմէ[40] կ'երթըցուի,
Ցաւէրժական ցաւերն ինծմէ կ'երթըցուի,
Դատապարտուած հոգւոց ինծմէ կ'երթըցուի:

Արդարութիւնը դրդեց վեհ Արարիչս,
Զիս ըստեղծեց աստուածեղէն զօրութիւնն,
Իմաստութիւնը վրսեմ՝ սէրն առաջին:

Ինէ առաջ ըստեղծուեցան լոկ յաւէրժ
Արարածներն, եւ կը մընամ ես յաւէտ.
Դուք մըտնողներ, մէկդի թողէք ամէն յոյս:

Ալատինի թարգմանութիւն (1912)

Ինձմէ կ'երթըցուի քաղաքին մէջ վշտակոծ.
Ինձմէ կ'երթըցուի անվախճան խոր ցաւին.
Ինձմէ կ'երթըցուի կորսուածներու ամբոխն հոծ:

Արդարութիւնը շարժեց Ստեղծողն իմ վերին.
Զիս ձեւակերտեց Զօրութիւնը աստուածեան,
Բարձր իմաստութիւնը, նաեւ Սէրն առաջին:

Ինձմէ առաջ միայն այն իրերը ստեղծուեցան
Որոնք յաւէրժ են, յաւերժատեւ ես ալ եմ.
Ո՛վ դուք մըտնողներ, թողէք յոյսերն յաւիտեան:

Բացի մեր ընդգծածներէն, անշուշտ ամէն ընթերցող իսկոյն կը նկատէ տակաւին ուրիշ թերութիւններ, անտեղի յարմարցումներ: Արդարեւ հազիւ լոյս տեսած Հրանտ Ալատինի թարգմանութիւնը, աւելի ճիշտ թարգմանութեան ճաշակը, Արշակ Զօպանեան՝ բառին հարազատ իմաստով կը խայտառակէ Ալատինի թարգմանութիւնը, գրելով. «Ոչ միայն ներդաշնակութիւն եւ գրական հարազատութիւն գոյութիւն չունի հոն, այլ ծայրէ ծայր թերութեանց պարզապէս հիւսք մըն է այդ թարգմանութիւնը: Բառերուն շա-

38. «Հոսանք» Ա (1912, Գահիրէ), էջ 102, 122–123, 155–156:
39. Անդ, էջ 102:
40. Ալատին կը սրբագրէ ինձմէ:

բաղասութիւնը կը պոռայ որ թարգմանիչը զուրկ է ականջէ, տաղաչափութեան մարուեստին անհմուտ է բոլորովին...»[41]: Եւ յատկապէս այդ թարգմանութեան եօթներորդ տողին համար կ'ըսէ թէ ատիկա 5–4–3 չափով կարդալ կարենալու համար, մարդ տասը վայրկեան աշխատելու է: Եզրակացութիւնն է, թէ «անճահ ու ձախաւեր բան է ատիկա համեմատել Հ. Արսէն Ղազիկեանի թարգմանութեան հետ, ու մանաւանդ ջանալով ակնյայտնի պզտիկցնել այս վերջինին արժէքը»:

Հրանտ Ալատին կը համարձակի պատասխանել Զօպանեանի[42]: Այս անգամ, սակայն, Հ. Արսէն Ղազիկեանն է որ հըրապարակ կ'իջնէ՝ ձաղելու Հրանտ Ալատինը: Անունով մականունով զինք կը կոչէ Պէրպէր օղլու Հրանտ, եւ տող առ տող քննելէ ետք անոր թարգմանութիւնը, ամէն տեսակէտով, կը յորդորէ գրաղիլ իր արուեստով, եւ ոչ թէ ջանալ բռնի թարգմանիչ ըլլալ[43]:

Այսպէս՝ Ալատինի թարգմանութիւնը, մեր կարծիքով, տխուր մէկ էջը կազմած է Տանթէի գործերու հայերէն թարգմանութեան արշաւին. տխուր միջնարար մը, իր ծիծաղի բաժինով: Ալատին աւելի բախտաւոր պիտի ըլլար թերեւս, եթէ ձեռնարկէր «Քաւարան»ի ոտանաւոր թարգմանութեան, կամ Տանթէի մեծ քերթուածին երրորդ բաժինին, ուր կը քերթուածին երրորդ բաժինին նոր խիզախօրէն ցոյց տալ իր տաղանդը[44]:

13

Հոս անշուշտ տեղն է աւելի երկարօրէն խօսելու Հ. Արսէն Ղազիկեանի թարգմանութեան արժէքին վրայ:

Վերեւ ակնարկեցինք թէ ինչպէս գրաբարով սնած, անով պատրաստուած ու թրծուած Ղազիկեանը, որ սովոր էր ըսել՝ թէ 1899ի շրջանին «երաշներս անգամ գրաբար կը տեսնէի», վիթխարի ծըրագիր մը յղացաւ՝ Տանթէով նուիրականացնելու աշխարհաբարը:

Ինք թարգմանիչը, սոսկումով, այսպէս կը խորհրդածէ 1899ի իր ներածականին մէջ. «Տանդէն աշխարհաբա՞ր... ո՛վ գիտէ քանինե՞ր պիտի գայթակղին. ես ինքս արդեօք յանձն կ'առնուի՞ երկու տարի առաջ ընել այս փորձը՝ զոր կ'ընեմ արդ: Ո՞չ ապաքէն ես ալ սրբապղծութիւն պիտի համարէի այսպիսի ձեռներէց յանդգնութիւն մը. Տանդէն աշխարհաբա՞ր...: Եւ սակայն, այո՛, աշխարհաբար. նմոյշ մը առ ի փորձ, անվախ՝ սրբապղծ կոչուելէ. եւ եթէ ես սրբապիղծ պիտի համարուիմ, Տանդէի հարիւր երդերէն մին աշխարհաբար թարգմանելուս համար, Տանդէ՞ն ինչ պէտք է համարիլ, որ եւեր հարիւր երգ երգեր է, գրաբարը՝ լատիներէնը կեցած, մեր այժմու աշխարհաբարէն շատ աւելի անհարթ եւ ստոր լեզուով մը...»[45]:

Հ. Արսէն Ղազիկեան, ինչպէս կը տեսնուի, լիով գիտակից է իր ձեռնարկին նորութեան, իր ներաշխարհին մէջ տեղի ունեցած հոգեկան յեղաշրջումին: Նորութիւնը՝ գրական աշխարհաբարի նուիրականացումն է: Ղազիկեան ոչ միայն ըմբռնած է թէ ժամանակն հասած է Տանթէն ու միւս դասականները աշխարհաբարի թարգմանելու, այլ նաեւ այն ամուր համոզումն ունի՝ թէ աշխարհաբարն արդէն ատակ լեզու մըն է այդպիսի հրաշակերտներ հարազատօրէն ներկայացնելու հայկական տարազով:

Եւ սակայն, 1899ի սեմին, Ղազիկեան շատ քիչ բան գրած կամ թարգմանած էր աշխարհաբար, ինչպէս ըսինք վերեւ, եւ գրածներն ալ տակաւին գրաբարի կաշկանդումներով ծանրաբեռնուած: Ուրեմն, կը նախատեսէր ապագան. թերեւս

41. «Բիւզանդիոն» ԺԶ (1912), թ. 4·703, էջ 1:
42. Հմմտ. Անդ, թ. 4·755, էջ 1:
43. Անդ, թ. 4·755, էջ 1–2 եւ թ. 4·770, էջ 1:
44. Ալատին բանաստեղծութիւններ ալ գրելու փորձեր կատարած է, թէ՛ հայերէն եւ թէ ֆրանսերէն: Տե՛ս «Հոսանք» Ա (1912) թ. 5, էջ 74):
45. «Բզմ.» Ծէ (1899), էջ 24:

© National Library of Armenia

կը խանդավառուէր երազելով աշխարհաբար Իլիականն ու Ենէականը եւ դեռ ուրիշ հոյակապ երկասիրութիւններ:

Եւ հսկան կ'առնէ իր առաջին քայլը, 1899ի Տանթէի թարգմանութեամբ, որուն համար մեծամեծ դովեստներ շռայլած է Արփիարեան, զայն անուանելով «կորովալիր ներդաշնակութեան միաձոյլ զանգուած» մը, որուն «ամէն մէկ տողը, ինչպէս կ'ըսեն, կապարէ գնդակի մը պէս դուրս կը ժայթքի»: Ու զանազան խորհրդածութիւններէ եաք՝ Տանթէի թարգմանութիւններու մասին, կը մաղթէ Ղազիկեանին «որ աշխարհաբարին Հ. Արսէն Բազրատունին ըլլայ»[46]:

Արշակ Չօպանեանին տարօրինակ կը թուի այսքան գովասանք, ու մինչեւ անգամ «եղեռնականօրէն զաւեշտական» կ'որակէ՝ Ղազիկեանէն Բազրատունի մը յուսալու գաղափարը, եւ փաստերով կը ձաղէ Տանթէի այս նոր թարգմանիչին՝ Ղազիկեանի աշխարհաբարը[47]:

Արդարեւ, լեզուական տեսակէտով՝ շատ քննադատելի աշխարհաբար մըն էր ատիկա. կը վխտային գրաբարախառն ձեւեր, որոնցմէ մաս մը թուարկած է Չօպանեան, իր վերոյիշեալ յօդուածին մէջ. ահա աւելի ամբողջական ցանկ մը. ի մէջ, ի վեր, ի լեառն, ի թիկունս, ի ցամաք, յանապատն, յայդ, կենդանեաց, երանելեաց, խնդութեանց, օրինաց, բերթողաց, բարեաց, գետոց, շահուց, եղողք, սարսափք, վիրօք, շտապաւ, իւր (շատ անգամ), ոյր, զնա, զի, բանզի, ընդ, ինձ, է՞ր, էւել, ճստուց ի վերայ մոխրի, առ արժանաւոր, առ Յուլեաւ, առ Աւգոստեաւ. (Յառաջաբանին մէջ՝ կ'առնուի, ո՞չ ապաքէն):

Հ. Արսէն Ղազիկեան չի շփանար Արփիարեանի ծայրայեղ գովեստներէն. լռիկ մնջիկ կը լսէ Չօպանեանի դիտողութիւնները եւ գործի կը լծուի. տարիներու ընթացքին՝ կը յղկէ, կը բիւրեղացնէ, կ'արդիացնէ, կ'աշխարհաբարացնէ իր լեզուն: Տաղաչափական արուեստին եւ հայերէն լեզուի բառագանձերուն լիով տիրացած, միւս կողմէ օժտուած գրական զօրաւոր հասկացողութեամբ ու ճաշակով, հսկայօրէն կը կատարելագործուի:

Տարիներ եաք, օր մը, Արփիարեան Վենետիկ կու գայ ու անձովին կը ծանօթանայ Ղազիկեանի: Տանթէի թարգմանիչը կը հարցնէ թէ ինչո՛ւ այդքան գոված էր իր առաջին թարգմանութիւնը: «Ես չկարդացի, կը պատասխանէ Արփիար, Լեւոնը (Բաշալեան) ըսաւ թէ կորովի ուժեղ թարգմանութիւն մըն է». ու Լեւոնի յայտարարութեան վրայ հիմնուած՝ Արփիար իր մարդարէական գովքն ու մաղթերդն ուղղած է անծանօթ թարգմանիչին[48]:

Աւելի ուշ, Ալատինի թարգմանութեան առիթով, Հ. Արսէն Ղազիկեան չէ վարանած նոյնիսկ հրապարակային շնորհակալութիւն յայտնել Չօպանեանի այն առաջին քննադատութեան, որ եղաւ նաեւ վերջինը, յայտարարելով թէ իր յառաջադիմութիւնն ու վերելքը կը պարտի ատոր. «Եթէ դիս Արփիարի պէս ինքն ալ երկինք բարձրացուցած ըլլար – կ'ըսէ Հ. Արսէն Ղազիկեան – այսօր (1912ին) դուցէ այն օրուանը (1899ինը) կը մնայի դեռ, կամ չէի ըլլար այն՝ ինչ որ եմ այսօր, եթէ եմ բան մը. եւ այդ բան մը ըլլալուս մէջ, շատ մեծ մաս ունի Չօպանեան՝ շնորհիւ իր քննադատութեան եւ ապա իր խրախուսիչ եւ գնահատական դիտակից եւ անկեղծ գրութեանց»[49]:

Արդարեւ շատ են եղած այդպիսի խրախուսիչ գնահատանքները, եւ 1912ին՝ մեր գրագէտներէն շատեր Հ. Ղազիկեանը կ'անուանէին աշխարհաբարի Բազրատունին, որ արդէն թարգմանած էր «Ենէական», «Իլիական», «Երուսաղէմ ազատեալ» եւ նման հրաշալի երկեր: Արշակ

46. «Նոր կեանք» Բ (1899, Օգ. 15), թ. 16, էջ 251, սորագրութիւն՝ Մենաւորը:
47. «Անահիտ» Ա. (1899, Հոկտ. թ. 12), էջ 367:
48. Դասսօ եւ իր հայ թարգմանիչները, տպ. Կ. Պոլիս, 1912, էջ 52:
49. «Բիւզանդիոն» ԺԶ (1912), թ. 4·755, էջ 1:

Չօպանեան[50], Արտաշէս Յարութիւնեան[15], Տիգրան Զէօկիւրեան[52], Թէոդիկ[53], Վըրթանէս Փափազեան[54], թէ՛ հրապարակի վրայ եւ թէ առանձնական նամակներով[55] գովասանքի բուրվեր կանգնած են Ղազիկեանի թարգմանութիւններուն դիմաց, գնահատելով ու փառաբանելով անոր ճաշակը, տաղանդը, լեզուի հմտութիւնն ու ճկունութիւնը, թարգմանութիւններուն գեղարուեստական բարձր որակը, բնագրական հաւատարմութիւնը, մինչեւ իսկ թարգմանելու աննման արագութիւնը:

* * *

«Թարգմանութիւն ըսուածը կարծածիդ չափ դիւրին բան չէ – կ'ըսէ ինք՝ Հ. Արսէն Ղազիկեան – հեղինակելէն տասը անգամ դժուար է»[56]:

Լիովին գիտակից գործին մեծութեան եւ դժուարութեան, Ղազիկեան Տանթէի մօտենալէ առաջ՝ ձեռք առած է օրուան լաւագոյն հրատարակութիւնը, Սքարթաձինիի ծանօթագրութիւններով ճոխացած. օգտագործած է նաեւ նոյն գիտնականին «Տանթէական համայնագիտարան»ը:

Ալատինի հետ վիճաբանութեան ընթացքին, «Դժոխք»ի Գ. երգի երկրորդ տողին eterno dolore բացատրութեան մասին, զոր Ալատին թարգմաներ էր անվախճան խոր ցաւ, Ղազիկեան գիտէ անդրադարձնել թէ dolore բառը Տանթէ 18 անգամ գործածած է «Դժոխք»ին մէջ, այլեւայլ իմաստներով, եւ այդ տեղ գործածած է տանջանք, չարչարանք իմաստով[57]:

Իսկ ինք կարծէք խիղճ կ'ընէ երբ potestate բառը («Դժոխք» Գ. 5) հայերէն բազուկ կը թարգմանէ, եւ ստորեւ ծանօթագրելով կը թարգմանէ թէ գիթութեան մէջ կ'անդրադարձնէ թէ գիտակցաբար նախընտրած է այլաբանական ձեւը[58]. բայց արդէն առաջին տպագրութեան մէջ, 1902ին, կը փոխէ եւ նախընտրութիւն կու տայ հարազատագոյն ձեւին՝ զօրութիւն:

Նոյնիսկ արագ համեմատութիւն մը՝ ցոյց կու տայ որ Ղազիկեան յաջողած է Տանթէի եռատողը հայկական եռատողի մէջ ներկայացնել. մինչ ուրիշ թարգմանութիւններու մէջ, յաճախ հայերէնի տողերու թիւը կը գերազանցէ բնագրինը, նոյնիսկ բազրատունիի քով:

Նման բաղդատական փորձ մը յայտնապէս կը մատնանշէ թէ Ղազիկեան նըւաղագոյն երկու անգամ թարգմանած է Տանթէի «Դժոխք»ը: Շատ փոփոխութիւններ կան, տպագրութենէ տպագրութիւն, ոչ լոկ բառերու, այլ նաեւ տողերու, եւ յաճախ ամբողջական եռատողերու:

Իսկ 1926ի տպագրութեան կարեւոր նորութիւնը (միշտ «Դժոխք»ի մասին խօսելով) տաղաչափական արուեստի մէկ յըստակումն է նկատմամբ ըերու գործածութեան. ջնջուած են աւելորդ նկատուած այն ըերը, որոնց գրաւոր ներկայութիւնը անհրաժեշտ չէ՝ վանկ կազմելու համար. այսպէս, մինչ նախապէս կը գրէր մըտքի, ճըշմարիտ, կըրնար, սըրտիս, բըլրան, այժմ կը գրէ մտքիս, ճշմարիտ, կրնար, սրտիս, բլրան, եւն...:

Հուսկ, ճաշակ մը տալու համար Հ. Արսէն Ղազիկեանի կատարած հսկայ աշխատանքին մասին, կը գետեղենք յաջորդ էջերուն մէջ հատուած մը՝ զանազան տըպագրութիւններէն, կարգ մը եզրակացութիւններ թողլով մեր յարգելի ընթերցողներուն:

50. «Անահիտ» 1908, թ. 1–4, էջ 10–11: 1911, թ. 9–12:
51. «Ազատամարտ» Յաւել. Բ. տարի (1911) թ. թ. 1 (53):
52. «Ոստան» Ա. (1911), թ. 3, էջ 687–8:
53. Ամէնուն Տարեցոյցը, 1911, էջ 268–269:
54. «Կայծեր», 1910, թ. 29:
55. Դասսօ եւ իր հայ թարգմանիչները, էջ 53–68:
56. «Բիւզանդիոն» ԺԶ (1912), թ. 4·770, էջ 1:
57. Անդ:
58. «Բզմ.» ԾԷ (1899), էջ 526:

© National Library of Armenia

ԴԺՈԽՔ, Երգ Ա.
Ա. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ
Բազմ. 1899

Մարդկային կենաց ընթացքին կէսն էր՝
Անտառի մը մէջ գըտայ զիս մըթին.
Զի ուղիղ ճամբէն էի խոտորեր:

Ըսել՝ թ՝ ի՛նչպէս էր, ո՞հ, շատ դըժուարի՛ն
է այն վայրենի, թաւ անտառ դըժնեայ,
Որ սարսափն ի մէջ նորոգէ մըտքին:

Այնչափ դառն՝ որ քիչ աւելի է մահ.
Բայց գըտած բարիս պատմելու համար
Պիտի 'սեմ ուրիշ բան զոր հոն տեսայ:

Ըսել՝ թէ ի՛նչպէս մըտայ, չեմ կըրնար,
Զի երբոր շիտակ ճամբան թողուցի՝
Վըրաս սոսկալի թըմրութիւն մը կար:

Բայց երբ ըստորոտն հասայ մի բլրի,
Հոն ուր այնհովի՛տը կը լըմընար՝
Որ վախով պատեց իմ սիրտս ու հոգի,

Ի վեր նայեցայ, եւ ուսերն՝ պայծառ
Տեսայ ճանանչով մոլորակին այն
Որ տանի ուղիղ ամէն ճանապարհ.

Սարսափէ այն ատեն քիչ մ՝ հանդարտեցաւ
Որ կայինն սըրտիս լընին մէջ ծրփոտ՝
Մէջ այն խըզճալի տըխուր գիշերուան:

ԴԺՈԽՔ, Երգ Բ.
(1899ի թարգմանութիւն)

Օրն իրկուն կ'ելլար եւ օդըն մըթին
Կորզէր երկրի մէջ գըտուած էակներ
Իրենց խոնջանքէն. եւ մի միայն ես

Կը պատրաստուէի դիմադրել մարտին
Թէ ելլայ ճամբուն, թէ կարեկցութեան
Զոր անմոլար միտքս պիտի նկարէ:

Մուսա՜յք, վե՞հ հանճար, արդ օգնեցէք ինձ.
Ո՞վ միտք, որ գրեցիր ինչ որ ես տեսայ
Ազնըւութիւնդ հո՛ս պիտի երեւնայ.

Ըսկըսայ. «Ով իմ առաջնորդ քերթող,
Ինծի այդ մեծ քայլն ընել չընտրուած
Նայէ՛ թէ վեր չէ՞ կարողութենէս:

Դու կ'ըսես թէ հայրը Սիլուիոսին
Ողջութեան ատեն՝ դեռ մահկանացու,
Գնաց անմահական աշխարհն իրապէս:

Բայց խելքով մարդուն անդէպ բան չի թուիր
Թէ ի՛նչպէս ոսոխն ամենայն չարեաց
Թոյլ տըւաւ իրեն այն ճամբորդութիւն,

Երբ անկէ յառաջ գալիքը մտածէ.
Զի նա վեհ Հռովմայ եւ իւր տէրութեան
Հրեղէն երկնից մէջ հայր ընտրըւեցաւ.

ԴԺՈԽՔ, Երգ Ա.
Բ. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ
Տպ. 1902

Մէջտեղը մե՛ր կենաց ճամբուն ընթացքին՝
Գըտայ ինքզինքըս անտառի մը մէջ մուր,
Վասըն զի էր ուղիղ ճամբան կորսըւած:

Ո՛րքան դըժուար է 'սել թէ ի՛նչպէս էր, ո՞հ,
Այն վայրենի ու դըժընդակ թաւ անտառ,
Որ մըտքիս մէջ կը նորոգէ իմ երկիւղ:

Ա՛յնքան է դառն՝ որ մահն է քիչ աւելի
Բայց պատմելու համար գըտած հոն բարիս,
Պիտի ըսեմ ուրիշ բաներ զոր տեսայ:

Ըսել թէ ի՛նչպէս մըտայ չեմ կըրնար ես,
Այնքան էի քընաթաթախ այն պահուն՝
Երբոր ճամբան ես թողուցի ճըշմարիտ:

Բայց երբոր ես հասայ բըլրան մը ստորոտն՝
Հոն տեղը ուր կը լըմընար այն հովիտ՝
Որ էր իմ սիրտըս սոսկումով տագնապած,

Վեր նայեցայ, եւ իր ուսերը տեսայ
Հագած արդէն ճանանչներն այն մոլ'ռակին՝
Որ զմարդ ամէն ճամբէ ուղիղ կը տանի:

Հանդարտեցաւ այն ատեն քիչ մը երկիւղս,
Որ էր սըրտիս խոռոչին մէջ լընացած,
Տագնապալից այն գիշերուան մէջ անեղ:

ԴԺՈԽՔ, Երգ Բ.
(1902ի տպագրութիւն)

Օրն իրիկուն կ'ելլար եւ օդը մըթին
Կորզէր երկրի մէջ գըտնըւած էակներն
Աշխատանքէ՛ն իրենց. եւ մի միայն ես

Պատրաստէի զիս դէմ մարտին դընելու
Եթէ ելլայ կարեկցութեան, թէ ուղղոյն
Զոր անմոլար միտքս պիտի նըկարէ:

Ո՞վ մուսայք, ո՞վ վեհ հանճար, ինձ օգնեցէք.
Ո՞վ միտք, որ գրի առիր ինչ որ ես տեսայ
Հո՛ս պիտի քու ազնըւութիւնդ երեւի:

Ըսկըսայ ես. «Ով առաջնորդ ինձ քերթող,
Կարողութիւնս չափէ նախ, թ'է՞ բաւական
Այդ վտանգաւոր քայլին յոր զիս յորդորես:

Սիլուիոսին հօրը համար կ'ըսես դուն
Որ մինչդեռ ողջ էր, տակաւին մահացու
Անմահական աշխարհը գնաց իրապէս:

Սակայն եթէ ամէն չարեաց թըշնամին
Բարեհամբոյր գըտնըւեցաւ դէպ ի նա,
Անկէ յառաջ գալիք արդիւնքն երբ խորհի՝

Մտացի մարդուն բնաւ անպատեհ չի թըւիր.
Զի նա վեհին Հռովմայ եւ իւր տէրութեան
Ընտրըւեցաւ հայր երկընքին մէջ հրեղէն.

ԴԺՈԽՔ, Երգ Ա.
Գ. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ
Տպ. 1910

Կէս ճամբան մեր մարդկային այս կենդացին՝
Մուր անտառի մը մէջ գըտայ ինքզինքս,
Որովհետեւ ուղիղ ճամբան կորսուած էր:

Ըսել թէ ինչպէս էր այն թաւ, վայրենի
Ու դըժընդակ անտառն, ո՞հ, շատ դըժուար է,
Եւ մըտքիս մէջ կը նորոգէ իմ երկիւղս:

Դառն ու դըժնէ՝ գրեթէ մահուան հաւասար.
Բայց պատմելու համար գըտած բարիս հոն,
Պիտի ըսեմ ուրիշ-բաներ որ տեսայ:

Չեմ կըրնար ես զուրցել թէ ի՛նչպէս մըտայ,
Այնքան էի քընաթաթախ այն կէտին՝
Երբ ճըշմարիտ ճամբէն ելայ զարտուղի:

Բայց երբոր ես հասայ բըլրան մը ստորոտն
Հոն տեղը ուր կը լըմընար այն հովիտն
Որ սոսկումով սըրտիս տագնապ էր տըւեր,

Վեր նայեցայ եւ իր ուսերը տեսայ
Հագած արդէն ճանանչներն այն մոլ'ռակին՝
Որ մարդն ամէն ճամբէ ուղիղ կը տանի:

Հանդարտեցաւ այն ատեն քիչ մը երկիւղս,
Որ էր սըրտիս խոռոչին մէջ լընացած
Տագնապալից այն գիշերին մէջ ահեղ:

ԴԺՈԽՔ, Երգ Բ.
(1910ի տպագրութիւն)

Օրը կ'անցնէր, եւ օդը մուր կը կորզէր
Երկրաբընակ կենդանիները՝ իրե՛նց
Աշխատանքէն. եւ ես միայն կ'ելլայի

Պատրաստ՝ որ դէմ դընեմ մարտին թէ՛ ելլայ
Ճամբուն եւ թէ՛ կարեկցութեան, զոր պիտի
Նըկարագրէ միտքս որ չի մոլորիր:

Մուսանե՞ր, վե՞հ հանճար, արդ ինձ օգնեցէք.
Ո՞վ միտք որ գրի առիր ինչ որ ես տեսայ,
Հո՛ս պիտի քու ազնըւութիւնդ երեւի:

Ըսկըսայ ես. «Ո՞վ իմ քերթող առաջնորդս,
Ինձ նայէ թէ բաւակա՞ն է իմ ուժս՝
Այդ դըժուարին անցքին դեռ զիս չընյանձած:

Սիլուիոսին հօրը համար կ'ըսես դուն
Որ մինչդեռ ողջ էր տակաւին մահացու՝
Անմահական աշխարհը գնաց մարմնապէս:

Բայց թէ Աստուած ըրաւ այդ շնորհքը անոր,
Մըտածելով արդի՛ւնքը վեհ՝ որ անկէ
Պիտ՝ առաջ գար, ի՛նչ մարդիկ, ի՛նչ պետութիւն,

Մտացի մարդուն բնաւ անպատեհ չի թըւիր.
Զի անի վեհ Հռոմայ եւ իր տէրութեան
Ընտրըւեցաւ հայր երկընքին մէջ հրեղէն.

Ցաճախ լսուած ու կրկնուած խօսք մըն է՝ թէ Հ. Արսէն Ղաղիկեան թարգմանութիւններու թիւին ու քանակին աւելի ուշ է դարձուցած, քան որակին:

Ճիշտ է թէ շատ բան թարգմանած է. 30 տարուան ընթացքին (1899–1927) հրատարակած է 30 հատոր ոտանաւոր թարգմանութիւն, ընդհանուր հաշիւով՝ 7·000 էջ, առանց նկատի առնելու կրկին տպագրութիւնները («Դժոխք»ը երեք անգամ, «Ենէական» եւ «Երուսաղէմ ազատեալ» երկերկու անգամ, եւն...). ընդամէնը մերձաւորապէս 180·000 տող քերթուած:

Եւ թարգմանած է համաշխարհային դրականութեան տիտաններու մեծագոյն երկերը. Հոմերոս, Սոփոկլէս, Վիրգիլիոս, Որատիոս, Միլտոն, Տանթէ, Թասսոյ, եւն... հայկական զգեստներով կը ներկայանան այժմ մեզի՝ շնորհիւ այս քաջարի վանականին:

Ճիշտ է նաեւ թէ արագ թարգմանած է, մանաւանդ կարգ մը գործեր: Այսպէս, «Երուսաղէմ ազատեալ»ի թարգմանութիւնը, 15·000 տող ոտանաւոր, կատարած է 1907ին, 140 օրուան ընթացքին, օրական չուրջ 110 տող հայցնելով, գիրքէն չորս էջ[59]:

Տանթէի գործերու թարգմանութիւնը համեմատաբար աւելի երկար տեւած է. սակայն թարգմանիչը միաժամանակ շատ մը այլ աշխատանքներու նուիրուած է, որով չենք կարող ճշգրիտ սահմանել տեւողութիւնը:

Եւ սակայն մեր համառօտ ակնարկը կու դայ փաստել նաեւ թէ Հ. Արսէն Ղաղիկեան ի՛նչքան խնամք է տարած իր թարգմանութիւններու հարազատութեան, ներդաշնակութեան, գեղարուեստական արժէքին, բառապաշարին. մինչեւնոյն գործին զանազան տպագրութիւնները, մեր պարագային՝ Տանթէի «Դժոխք»ին, ակնյայտնի կը մատնանշեն ատիկա:

Ասով՝ Հ. Արսէն Ղաղիկեան լոկ թարգմանիչ մը չէ, հայացնող գրագիր մը չէ

59. Դասսօ եւ իր հայ թարգմանիչները, *տպ. Կ. Պոլիս*, 1912, էջ 7:

© National Library of Armenia

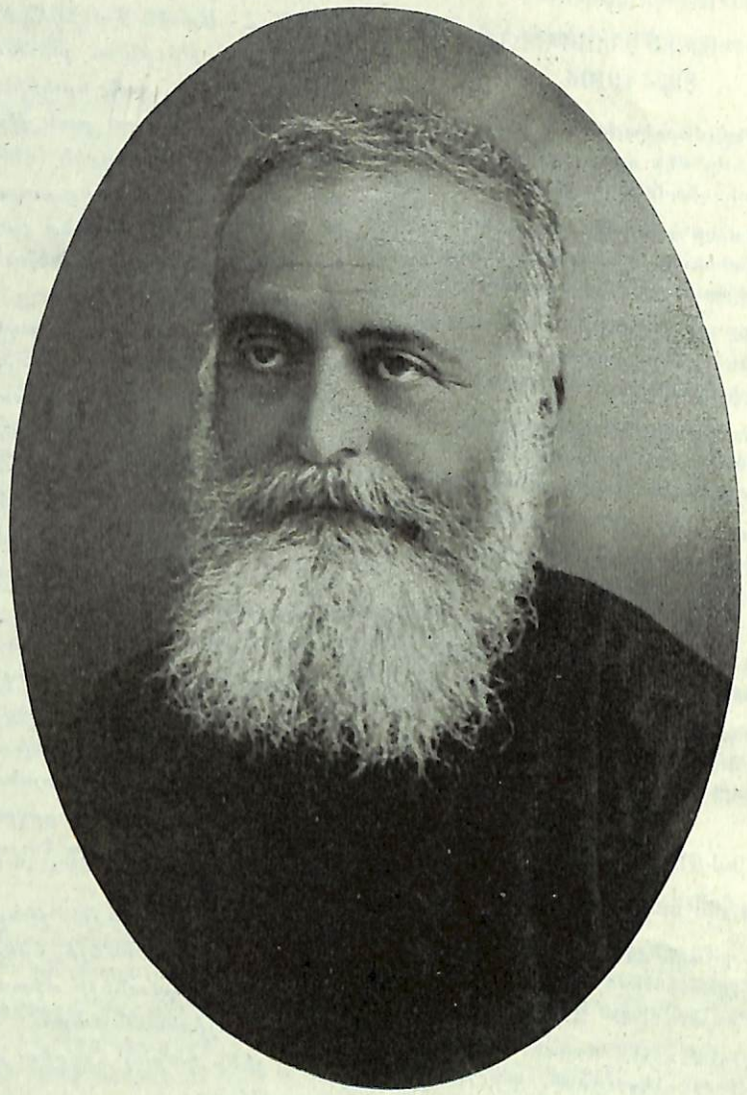

Հ. ԱՐՍԷՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ

պարզաբար, այլ ինքն ալ որակաւոր գրագէտ ու ստեղծագործ, գոնէ որոշ չափով:

Զօպանեանի դիտողութիւնները լսելէ ետք, 1902ին լոյս տեսնող «Դժոխք»ի տպագրութեան Ա. երգը արդէն իսկ բիւրեղանալու հունին մէջ է: 1899ի թարգմանութեան մէջ, այդ միեւնոյն կտորը կը ներկայացնէր 32 գրաբարախառն ձեւեր (բազմակի գործածութեամբ). 1902ին՝ գրաբարախառն ձեւերու թիւը կ'իջնէ 13ի (կենաց, զմարդ, ազգաւ, բերկրանաց, Ֆելդրոյից, օրինաց, վրայօք, հոգւոց, բերբոդաց, կենդանեաց, Անբիսեայ, զի զքեզ). 1910ի տպագրութեան մէջ միայն վերջին վեց հատը կը մնան, անոնցմէ մաս մը թերեւս ստիպողաբար գործածուած՝ ոտանաւորի կարճ չափի պահանջէն:

Իսկ եթէ անցնինք գրական բառապաշարին ու տաղաչափական արուեստին, պիտի նշմարենք թէ Ղազիկեան առաջին իսկ օրէն կը յառաջանայ վարպետի քայլերով: Բայց հոն ալ բծախնդրօրէն, տըպագրութենէ տպագրութիւն, կը զբաղի տողերն աւելի ներդաշնակելու հարցով, ստեղծելով յաճախ նոր բառաշարք ու եռեւառաջութիւն:

Նկատողութիւն մը. «Դժոխք»ի առաջին տողը բոլոր տպագրութիւններուն մէջ ալ փոխուած է. 1926ի վերջին տպագրութեան մէջ՝ թողած է 1910ի բանաձեւումը եւ վերադարձած է 1902ի թարգմանութեան, որ հարազատագոյնն է: Սակայն ինչո՞ւ պահած է գրաբարեան կենաց ձեւը, որ այնքան խորթ է այսօր մեր աչքերուն. շատ աւելի անոյշ եւ սահուն պիտի անցնէր այդտեղ կեանքին ձեւը:

Անշուշտ կը ներէ մեզի Հ. Արսէն Ղազիկեան, եթէ այսպիսի չնչին անդրադարձութիւններով ուզէինք աւելի եւս յստակութիւններով ուղէինք աւելի եւս յստակութիւններով ուղէինք աւելի եւս յստակ դարձնել իր բիւրեղանման թարգմանութիւնը: Կը համարիմ թէ բազմաթիւ պիտի չըլլան նման նկատողութիւններ:

Եւ անշուշտ, անդրադոյն կերտումի եւ յղկումի գործ չէր պակսեր, եթէ յանկարծ վրայ չի հասներ դաժան մահը՝ տապալելու 62ամեայ այս հսկան, որ անդին ունի նաեւ կանգնած մատենագիտական հսկայագոյն աշտարակ մը:

Հ. Արսէն Ղազիկեան ոչ միայն Մխիթարեան Մխիթարեանութեան, այլ բովանդակ հայութեան պարծանքը կրնայ նկատուիլ անտարակոյս, որ հայ նոր գրականութեան մէջ բացած է փառապանծ էջ մը թարգմանութիւններու. միջազգային բարձր չափանիշով աննախընթաց իրականութիւն մը, որ հայ միտքը ուղղակի հաղորդակցութեան մէջ կը դնէ համաշխարհային տիտաններու ստեղծագործ հանճարին:

14

1927ին նոր անուն մըն ալ կը յայտնուի Տանթէի թարգմանիչներու շարքին. նոր անուն մը, որ հին ալ է միաժամանակ. այնքան հին՝ որ ժամանակով կը կանխէ Հ. Արսէն Ղազիկեանը, իր աշխարհաբար թարգմանութիւններով:

Տանթէի այս նոր թարգմանիչը, 1927ին արդէն 73 տարեկան է. աշխարհաբարի իր թարգմանութիւնները հրապարակ նետած է 1892էն ի վեր (այն ատեն Հ. Ղազիկեան տակաւին աշակերտ էր Ս. Ղազարու մէջ):

1927ի «Գեղունի»ն է որ կը հրատարակէ Ուկոլին Կոմսը խորագիրով՝ Տանթէի «Դժոխք»ին ԼԲ–ԼԳ երգերէն քաղուած հռչակաւոր եղերական դրուագը: Վեցերորդ անգամն է որ Մխիթարեան մամուլէն լոյս կը տեսնէ այս կտորին թարգմանութիւնը. չորսը գրաբար էին: Ստորագրութիւն՝ Հ. Արիստակէս Վրդ. Քասգանտիլեան[60]:

Շէյքսփիրի, Մանծոնիի, Ատա Նեկրիի, Աղանուրի, Ճիաքոպայի, Տէ Ամիչիսի թարգմանութիւններէն ետք, ահա Տանթէէն ալ նմոյշ մը կու տայ գեղագէտ վարդապետը. կը կարծենք թէ իր վերջին աշխատութիւնն է ասիկա. կարապի երգը:

Թարգմանութիւնը, 106 տող, ներդաշնակ, վճիտ ու շատ սահուն աշխարհաբարով – կարծէք կը մրցի Հ. Արսէն Ղազիկեանի լեզուին հետ – ունի նոր չափ մը, 3–4–4, վարպետօրէն օգտագործուած:

Հ. Արիստակէս Քասգանտիլեան եթէ պատեհութիւնն ունենար շատ աւելի ընդարձակ թարգմանութիւններ տալու, կը համարիմ թէ Հ. Ղազիկեանէն ոչ նուազ արժանիքով՝ բարձրարակ թարգմանիչ մըն ալ կ'ունենայինք. աւա՜ղ որ վերահաս կուրութիւնը շուրջ քսան տարի խլեց Հ. Քասգանտիլեանի թանկագին կեանքէն:

15

Եւ ահա վերջալոյսին՝ Տանթէի աշխարհաբար թարգմանութիւններու առաջին եռեռնամեակին: Ու վերջալոյսի փայլուն աստղին նման, Մխիթարեան տպարանէն լոյս կը տեսնէ «Արքայութիւն»ը, նոր թարգմանութեամբ: Ուզիզ 1930 թուականն ենք:

Գիրքը իր ծաւալով՝ աւելի եւս ներկայանալի (Հ. Արսէն Ղազիկեանի հրատա-

60. Տե՛ս իր մասին «Բզմ.» ՃԻԲ (1964), էջ 293–295:

© National Library of Armenia

բակութիւնները, փոքրագիր, Տանթէ-վայել չեն, մեր համեստ կարծիքով), պատկերազարդուած Կիւստաւ Տորէի նը-կարներով, բացատրական ծանօթութիւն-ներով, ընտիր թուղթի վրայ, 367 էջե-րով, կը կրէ ստորագրութիւնը Հ. Աթա-նաս Տիրոյեանի:

Կողքին վրայ զետեղուած առաջին բա-ռը՝ Դանտէ Ալիգիէրի կը մատնանշէ թէ դասական տառագարձութեան օրէնքնե-րուն հետեւող մըն է թարգմանիչը: Փա-կագիծի մէջ ըսենք՝ թէ աւելի ճիշտ կ'ըլ-լար գրել Ալիգիերի ե-ով:

Հ. Աթանաս Տիրոյեան (1857–1926), բազմակողմանի յատկութիւններով օժտը-ւած վանական մըն էր. լեզուագէտ, քե-րականագէտ, թուաբանագէտ, բանասէր, թարգմանիչ, թատերգակ: Բազմաթիւ են իր հրատարակութիւնները, ընդամէնը 33 հատոր, եւ զանազանեալ բովանդակու-թեամբ (15 ինքնագիր, 11 թարգմանու-թիւն, 7 հրատարակութիւն՝ մատենագրա-կան բնագիրներու): 1883–1888 վարած է «Բազմավէպ» ամսագրի խմբագրապետու-թիւնը (կարճ ժամանակ մըն ալ 1906ին) եւ հմտալից յօդուածներով երեւան եկած է իբր ներհուն ու կարող բանասէր: Հին մատենագրութենէն հրատարակած բնա-գիրներուն առընթեր գրած է յաճախ ա-նոնց յունարէնները կամ լատիներէն թարգմանութիւնը: Բացառիկ հետաքրք-քրութիւն չարժած է իր «Հանրագրու-թիւն»ը՝ թուանշաններով գրելու ինքնա-տիպ իր եղանակը, որ իսկական գիւտ մը եղած է. այդ հատորին կցած է հայ լեզ-ուի հոմանիշներու ճոխ բառարան մը. հնարած է հայկական սղագրութեան եղա-նակ մըն ալ:

Դժբախտաբար իր մասին հակիրճ տե-ղեկութիւններ միայն ունինք մէկ էջնոց մահագոյժ հաղորդագրութենէ մը[61]:

Հ. Աթանաս Տիրոյեան գեղարուեստա-կան ընտիր ճաշակով օժտուած անձնա-ւորութիւն մը, սիրած է գրականութի-ւնը. աշխատասիրած է տաղաչափական արուեստի մասին գրքոյկ մը, ուր ամփո-փած է իր ուսումնասիրութիւնները՝ ա-ռոգական, երբայական եւ հին հայկական տաղաչափութիւններուն մասին[62]. ի ս կ 1911ին հրատարակած է Թասսոյի «Ազա-տումն Երուսաղեմի», հայկական չափով, մեծագիր, շքեղ տպագրութեամբ ու պատ-կերազարդ[63]:

Գրական ու մտաւորական այսպիսի զարգացումով եւ արժանիքներով վանա-կան մը, սիրած է Տանթէն, եւ իր հոգիի առանձնական խորհրդածութիւններու ա-ռարկայ ըրած է «Աբքայութիւն»ը. շատ անգամ կարդացած է զայն հաճոյքով եւ փափաքած է նաեւ թարգմանել հայերէ-նի, այն շրջանին՝ երբ «Քաւարան»ի թարգմանութենէն ետք, Հ. Արսէն Ղազի-կեան կը թուէր պահ մը թողուլ (1905–1920) Տանթէն[64]:

Ուրեմն, այդ թուականներուն զետեղե-լու է Տիրոյեանի այս թարգմանութիւնը, որ հրատարակուած է ներհուն թարգմա-նիչին մահէն չորս տարի ետք, 1930ին:

Տիրոյեանի այս թարգմանութիւնը մե-զի կը ներկայանայ ոտանաւորի նոր չա-փով մը, զոր ինք կոչած է հայկական մե-տասանոտնեայ. այս չափին առանձնա-յատկութիւնն է առաջին անդամին 1–4 վանկերու հնարաւոր փոփոխելիութիւնը. ասով, ըստ իրեն, միակերպութենէ զերծ, աւելի ներդաշնակութիւն կը ստեղծուի: Այսպէս, 8–13 վանկերու փոփոխականու-թիւն մը հնարաւոր կը դառնայ, որ որոշ դիւրութիւններ կ'ընձեռէ թարգմանիչին, իր յարափոփոխ կարելիութիւններով: Տիրոյեան մանրամասն բացատրութիւն-ներ տուած է այս նորագիւտ չափին մա-սին 1913ին, եղրակացնելով թէ «հայկա-կան չափը ոչ միայն յարմար, այլ եւ ա-մենայարմարն է իտալական մետասանոտ-նեանը թարգմանելու, մանաւանդ եթէ... բազդատութեան առնենք իտալական բա-ռերուն ընդհանրապէս կարճութիւնն եւ սահունութիւնը, եւ ընդհակառակն հայե-րէնի (մանաւանդ աշխարհաբարին) բա-ռերու եւ հոլովներու, բայերու, յետադիր հոլովառուներու և յաւելեալներու ուրիւն վերջացող գոյականներու երկարութիւ-նը»[65]:

Ճիշտ է որ աշխարհաբարը, այսպիսի թարգմանութիւններու ընթացքին, մա-նաւանդ երբ ուզենք վճիտ աշխարհաբար մը գործածել, որոշ դժուարութիւններու կը բախի: Գրաբարի հոլովական սղում-ները, նախդիրները՝ մանաւանդ յոգնա-կիի մէջ, որոշ կուռ ընթացք մը կու տան թարգմանութեան, վանկերու նուազա-գոյն թիւով: Աշխարհաբարի մէջ ատոնք կ'երկննան: Գրաբարը զի մը կ'ըսէ ու կը քալէ, մինչ աշխարհաբարի որովհետեւը, յոգնակիի ներու երկավանկերը, եւ այլ բազմաթիւ պարագաներ կու գան ստեղ-ծել վանկերու բազմութիւն մը: Ու թարգ-մանիչը կը պարտադրուի կուռ եւ սեղմ մանիչը կը պարտադրուի կուռ եւ սեղմ ոճ մը գործածել յաճախ, թարգմանելով հարազատ իմաստը՝ նուազագոյն բառե-րով, մանաւանդ Տանթէի պարագային, որ ստիպուած է եռատողը ամփոփել ե-ռատողի մէջ:

Ասկէ ահա փոքրիկ տարբերութիւն մը ընդ մէջ Ղազիկեանի եւ այս նոր թարգ-մանիչին: Մինչ առաջինը կը նախընտրէ մանիչին: Մինչ առաջինը կը նախընտրէ բառացի թարգմանութիւնը, եւ վարպետ-օրէն 4–4–3 չափին մէջ կը յաջողի տեղա-ւորել ամէն ինչ, Տիրոյեան աւելի եւս ներդաշնակութիւն եւ մանաւանդ զանա-զանութիւն ստեղծելու տենչով՝ աւելի ի-մաստի թարգմանութեան ուշ կը դարձնէ:

Ասով ըսել չենք ուզեր, Տիրոյեանի հետ[66], թէ Ղազիկեանի մետասանոտնեայ չափը ճանճրանալի միօրինակութեամբ մը կը ճնչէ քերթուածն ի վար. ո՛չ. Ղազի-կեան շատ վարպետ թարգմանիչ է, ու յաջողած է ներքին անդամներու այնպիսի հեշտաւորում ստեղծել, որ կը յաջողի կո-տրել այդ երեւակայեալ միակերպութի-ւնը, դնելով ամանակի զանազանակներ:

Տիրոյեանի քով, դժբախտաբար, մենք չենք կրցած գտնել այդ երեւակայուած ու կարծուած ներդաշնակութիւնը. նոյն-իսկ դժուարութեամբ կը կարդանք իր շարք մը տողերը. որոշ փորձեր պէտք ենք կատարել՝ յաջողելու համար հեղինակին ձեւով անդամատել տողերը, որոնք յա-ճախ մենք կը կարդանք արձականման. այսպէս տասնոտնեան 5–5 բաժանումով կը ներկայանան, գոնէ առաջին ակնար-կով, հետեւեալ տողերը, Ա. երգէն.

Լաւագոյն ծիրով եւ լաւ աստղի հետ (40)
Երանիկն աչքերն յառած էր հիմակ (64)
Ալ երկրի վրայ չես, ինչպէս կը կարծես (91)
Եւ սկըսաւ զուրցել. Բոլոր էուքիւնք (103)

մինչ այս բոլոր տողերը պէտք է կար-դացուին 3–4–3 ամանակի հետեւեալ ան-դամատումներով.

Լաւագոյն / ծիրով եւ լաւ / աստղի հետ
Երանիկն / աչքերն յառած / էր հիմակ
Ալ երկրի / վրայ չես, ինչպէս / կը կարծես
Եւ սկըսաւ / զուրցել. Բոլոր / էուքիւնք:

Մեր համեստ կարծիքով, աւելի ներ-դաշնակ կրնայ քալել տեւականօրէն միօ-րինակ չափը, թող ըլլար 3–4–3 կամ 3–4–4: Տիրոյեան կարծէք զգալի ճիգ մըն ալ ունի Ղազիկեանէն տարբեր ամանակներ գործածելու եւ նոյնիսկ պաշտպանելու իր եղանակը:

Տիրոյեանի թարգմանութեան մէջ յա-ջողագոյն տողերն են անոնք որ 4–4–3 ա-մանակն ունին. յետոյ բոլոր այն տողե-րը՝ որոնք յաջորդաբար նման ամանակ-ներ կը կրեն (2–4–3, 1–4–3). բայց երբ կու գան տողեր՝ ուր յարատեւօրէն կը փոխուի ամանակը, ընթերցողին վրայ գլխու պտոյտ կու գայ գրեթէ, ամանակի այդ ոստոստումներէն:

Տաղաչափական թերութիւն մըն ալ, Տիրոյեանի քով, տարօրինակ սղումներու եւ ապաթարցներու յաճախութիւնն է. այսպէս կը սիրէ գրել. մ'հնոցէ, մ'հա-մար, մ'յետոյ, մ'հեռուն, մ'հինն, մ'հրեշ-

---

61. «Բզմ.» ՀԳ (1926), էջ 288, 388–385:
62. Արուեստ տաղաչափութեան, տպ. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1913, 96 էջ:
63. Տորկուատոյ Տասսոյ «Ազատումն Երուսաղե-մի», տպ. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1912, 726 էջ:
64. Դանտէ Ալիգիէրի «Աբքայութիւն», տպ. Վե-նետիկ, Ս. Ղազար, 1930, 367 էջ (Յառաջա-բան, էջ Ե, Զ):
65. Արուեստ. տղչփ. էջ 50:
66. Ազատումն Երուսաղեմի, 1912, Յառաջաբան, էջ Է, Ը:

տակներն, մ'աւելի, մ'եւ, մ'ոստչելով, մ'իջաւ, մ'երջանիկ, մ'այն, մ'ուժեր, տեսայ'սպէս, միւս'տուերներուն, նէր'անուենով, ահ'ուրիշ, ահ'այս, թ'արդար, կերկրնն'այնչափ, եղայ'ն, կրրն'ամէն, կրրն'անբասրել, կը պակս'իր, հաս'այս, հիմ'այս, եւն...:

Այսպիսի տարօրինակ սղումներ աւելի անտեղի կը դառնան՝ երբ միեւնոյն տողին վրայ բազմապատկուին, ինչպէս

եւ ահ' ուրիշ մ'այն լուսէակ փայլերէն (Թ. 13)

Հետաքրքրական է այս տողին դիմացը հանել Ղազիկեանի թարգմանութիւնը, որ այսպէս կը հնչէ.

եւ աւասնկ ուրիշ մէկն այն լոյսերէն:
Ed ecco un altro di quelli splendori

Թերեւս ներելի ըլլան կ'փայլի, կ'ցոլայ, կ'հայլիանան, կ'լափէ *եւ նման սըղումներ. բայց աններելի են* պիտոր, չ'իտեմ, մարդիկներ *ռամկաձեւերը:*

Տիրոյեան ունի նաեւ գրաբարեան մնացորդներ: Գիտենք թէ ինք ալ գրաբարի պատրաստութեամբ սկսած է եւ Թասսոյէն էջեր տուած է՝ շատ գեղեցիկ գրաբրով. բայց յետոյ ըմբռնած աշխարհաբարի հոսանքին կարեւորութիւնը, ուզած է այդ նոր ճամբով բերել իր նպաստը: Գրաբարախառն ձեւեր են արփուոյն, խոտուղոյն, իրաց, պատանիք, Գիրբելեանք, Պաւղոս: *Ինչպէս Ղազիկեան, ինք ալ յաճախ կը գործածէ զի շաղկապը, թերեւս պահանջ՝ իրենց ընտրած կարճանդամ չափին:*

Գրաբարեան ձեւեր կան նաեւ Ղազիկեանի քով. մարդոց, հոգւոց, *կամ* f*-ով յոգնակիներ անթիւ կարելի է գտնել երկուքին ալ մօտ. ասոնք ալ կրնան արդարանալ միեւնոյն պատճառով. սակայն հարկ էր այս կէտերուն մէջ լուծումի ճամբաներ փնտռել, աւելի եւս բիւրեղեայ աշխարհաբարով հայացնելու համար նման գործեր:*

Եթէ տաղաչափական արուեստի տեսակէտով որոշակի թերի կէտեր կը նկատենք այսօր Հ. Աթանաս Տիրոյեանի ստեղծած այս հայկական մետասանոտնեայ *չափին մէջ, թէ՛ իրը չափ, եւ թէ իրը իրագործում, սակայն գրական տեսակէտով՝ լարձր արժանիքներ ունի Տանթէի այս թարգմանութիւնը, որ կը ներկայանայ շատ գեղեցիկ հայերէնով մը. գեղարուեստական որակով՝ ընտիր թարգմանութիւն մըն է ան, ուր զգալի է բառերու ընտրանքը, նոր բառակերտումներով եւ ճաշակաւոր բառաբարդութիւններով ճոխ: Հայերէն լեզուի բառագանձին խորապէս տէր է թարգմանիչը, եւ պարագային համեմատ՝ գիտէ ատոնց պատշաճ գործածութեամբ այնպիսի կուռ եւ ամփոփ տողերով թարգմանել բնագիրը, որ կարծէք կ'ուզէ գերազանցել նոյնիսկ Ղազիկեանի թարգմանութիւնը:*

Ամէն պարագայի, Տանթէի լուսաշող հանճարին շատ արժանավայել թարգմանիչ մըն է Հ. Աթանաս Տիրոյեան, որ իր կարգին, երկար տարիներ, վանքին մէջ աշակերտն է եղած Տանթէի միւս թարգմանիչին՝ Հ. Դաւիթ Նազարէթեանի. ու թերեւս մանկութեան օրերուն, իր դասախարակէն ներշնչուած ու սորված է սիրել Տանթէն ու խոկալ անոր աստուածային տողերուն վրայ. խոկալ ու թարգմանել. եւ թարգմանութիւնը, կատարուած վանական սենեակի ամփոփ առանձնութեան մէջ, ամէնքէն ծածուկ, թողուլ ժառանգութիւն իր եղբայրակիցներուն, որոնք թարգմանիչին մահէն չորս տարի եաք կը փութային հանրութեան ներկայացնել, անգամ մը եւս փառաւորելու համար Տանթէի հանճարը եւ իտալական մըշակոյթը: Եթէ թարգմանիչը ապրէր տակաւին, թերեւս հրատարակութեան առիթով՝ այդ չնչին թերացումներն ալ, զոր մատնանիշ ըրինք, ուղղէր ու կատարելագործէր:

Աւելորդ պիտի չըլլայ այստեղ, հանդիպակաց սիւնակներու վրայ տալ Տանթէի Աստուածային կատակերգութեան վերջին երգէն Տիրամօր ուղղուած Բեռնարդեան աղօթքին սքանչելի տողերը, Ղազիկեանի եւ Տիրոյեանի թարգմանութիւններով.

ԱՐԲԱՅՈՒԹԻՒՆ, ԵՐԳ ԼԳ.
ՂԱԶԻԿԵԱՆԻ ԹՐԳ.
(1924)

Ո՛վ կոյս եւ Մայր եւ դուստրը Քու Զաւակիդ,
Խոնարհ եւ բարձրը քան ամէն արարած,
Կէտ հաստատուն յաւերժական խորհուրդին.

Դու այն ինքն ես՝ որ մարդկային բընութիւնն
Ազնուացուցիր ա՛յնքան՝ որ իր Արարիչն
Ցօժարեցաւ ըլլալ անոր արարածն:

Վառեցաւ քու ծոցիդ մէջ սէրն եռանդուն,
Որուն տաքէն՝ անդորրութեան մէջ յաւերժ՝
Բողբոջեցաւ այսպէս քնքուշ այս ծաղիկն:

Հոս դուն մեզի համար ես ջահ միջօրեայ
Սիրոյ, եւ վարը մահացուաց միջեւ դուն
Ցուսոյ աղբիւր ես կենդանի եւ ամրիծ:

Կին, այնքան մեծ ես եւ այնքան զօրաւոր,
Որ ո՛վ որ շնորհ կ'ուզէ եւ չի՛ դիմեր քեզ,
Կ'ուզէ որ թռի իր իղձն առանց թեւերու:

Քու բարութիւնդ օգնութեան չի՛ հասնիր լոկ
Աղաչողին, այլ կը կանխէ շատ անգամ
Աղաչանքներն առատաձեռն եւ անհայց:

Ողորմութիւն քո՛ւ մէջ, քո՛ւ մէջ գըթութիւն,
Քու մէջ շքեղ պերճանք, քո՛ւ մէջ կը խմբուի
Ի՛նչ բարութիւն արարածին մէջ որ կայ:

Արդ աս՝ որ պինտ անդնդախոր վիրապէն
Տիեզերքին մինչեւ հոս մի 'ստ միւոչէ
Տեսաւ կեանքերը հոգեկան, կ'աղաչէ

Քեզ որ իրեն շնորհես այնքան զօրութիւն,
Որ կարենայ աչուքներով բարձրանալ
Աւելի վեր դէպ ի վերջին Փրկութիւնն:

Եւ ես որ ա՛յնքան բուռըն տենչ չունեցայ
Ինձ համար քան թէ իրեն, քեզ կ'ընծայեմ
Իմ աղօթքներս բոլոր, եւ քեզ կ'աղաչեմ

Որ ապարդիւն չըմնան, որպէ՛ս զի ցրուես
Աղօթքներովդ անկէ ամէն մեռոտ ամպ,
Այնպէս որ վեհ հանոյքն անոր յայտնըւի:

Քեզ կ'աղաչեմ դարձեալ, Դշխոյ, որ կրնաս
Ինչ որ կ'ուզես, որ պահես ողջ՝ անարատ՝
Այդ տեսիլքէն վերջ բաղձանքներն իր բոլոր.

Ցաղթէ՛ քու աչդ իր մարդկեղէն յոյզերուն.
Երանուհին տես, տես սուրբերն անհամար
Որ կ'ընկերեն աղօթքներուս ձեռնամած:

ԱՐԲԱՅՈՒԹԻՒՆ, ԵՐԳ ԼԳ.
ՏԻՐՈՅԵԱՆԻ ԹՐԳ.
(1930)

Ո՛վ մայր կուսածին, դո՛ւստրը Որդւոյդ,
Խոնարհ ու բա՛րձրը քան ամէն արարած,
Նըպատակ հաստատ ցաւերժ խորհուրդին.

Դուն ա՛յնքան մարդկային բընութի՛ւնն
Ազնուացուցիր, որ իր Հաստիչն՝ անարժա՛ն
Ըզդատեցաւ ըլլալ անոր արարած:

Քու արգանդիդ մէջ վառեցաւ սէրն, եւ ի՛ր
Ջերմութեամբ՝ յաւերժական հանգըստեա՛ն
Մէջ՝ ա՛յսպէս այս ծաղիկը ծլեցաւ:

Հոս սիրոյ միջօրեայ ջահ ես մեզի.
Իսկ հոն վա՛րը՝ մահացու մարդկութեան
Աղբիւր ես կենդանի յուսարուխ:

Տիրուհի՛, ա՛յնչափ մեծ ես, ա՛յնչափ կարող՝
Որ առանց քե՛զ դիմելու՝ շնորհք հայցողին
Իղձերը՝ զուրկ թեւէ՝ թըռչիլ պիտ' ուզեն:

Քու սըրտի՛դ մէջ միացած են համակ
Ողորմութիւն եւ ճոխութիւն եւ զորով
Եւ ինչ բարիք որ կայ ստեղծուած բնութեան մէջ:

Արդ աս՝ որ սկսելով խորախո՛ր
Անդունդէն տիեզերքի՝ ամէն մէկ
Հոգեղինի կեանքը տեսած է մինչ հոս,

Կը թախանձէ քու շնորհքովդ ա՛յնքան կորով՝
Որ կարենայ աչքերը դե՛ռ աւելի
Բարձրացնել՝ մինչեւ վերջին Փրկութիւնն:

Եւ ես՝ որ բնաւ տեսնելու այնչափ անձո՛ւկ
Ցունեցայ՝ ո՛րքան իրենին, լիուլի՛
Կ'աղերսեմ, ո՞հ, չըլլա՛յ աղերսքս թերի,

Որ խընդիրքովդ այնպէս իրմէ փարատես
Ամէն մահկանացու մառախուղ,
Որ Գերագոյն–Հանոյքն անոր յայտնըւի:

Կը խընդրեմ դարձեալ քեզմէ, ո՛վ Դըշխոյ,
Որ կըրնաս ի՛նչ որ կ'ուզես, յետ այսպիսի՛
Տեսութեան մ'ի՛ր իղձերն անախտ պահպանես:

Ցաղթէ՛ քոյ խնամքդ մարդկային կիրքերուն:
Տե՛ս, իմ աղերսքս կը կըրկնեն ձեռնամած՝
Երանիկն ու միւս սուրբերն համախումբ:

© National Library of Armenia

16

Տանթէի «Աստուածային Կատակերգութիւն»ը ունեցած է աշխարհական երրորդ թարգմանիչ մը ալ, ան ալ Մուրատ-Ռափայէլեան Վարժարանի նախկին աշակերտ, որ յաջողած է ամբողջութեամբ հայացնել այդ մեծ քերթուածը, արեւելահայ բարբառով: Արբուն Տայեանն է այն, որու մասին «Բազմավէպ» իր ներկայ թիւին մէջ առանձին յօդուածով կը խօսի, թէ՝ կենսագրական դիծեր հաղորդելով, եւ թէ թարգմանութեան ծագումն ու լրումը պատմելով:

1959 թուականին կ'աւարտի տպագրութիւնը այդ թարգմանութեան: Եւ հայութիւնը կ'ունենայ ամբողջական երկրորդ թարգմանութիւն մը ալ Տանթէի հրաշակերտին, այս անգամ «Քաւարան»ն ալ ոտանաւոր, ծայրէ ծայր ամէն երրեակի առաջին ու երրորդ տողերը իրարու շղթայուած՝ յաջող յանգերով, ազատ թողլով միջին տողերը:

1965 թուականի «Սովետական Գրականութիւն» ամսաթերթի 6րդ համարին մէջ Արբուն Տայեան հրատարակած է Տանթէի «Դժոխք»ին Գ. երգի վերամշակուած թարգմանութիւնը[67]: Իսկ ներկայ «Բազմավէպ»ին մէջ՝ եռամասն քերթուածին ամէն մէկ բաժինի առաջին երգերը, զոր ազնուութեամբ մեզի տրամադրեց Հայաստանի մէջ, մեր ուխտանուէր այցելութեան առիթով, 1965ի աշնան:

* * *

Այս առիթով, չենք ուզեր անտեսել որ «Սովետական Գրականութիւն» ամսաթերթը վերեւ յիշատակուած թիւով (1965, թիւ 6), կը ներկայացնէ Տանթէէն չորս հնչեակներու (սոնատ) եւ մէկ գեղօնի մը (բալլադ) հայերէն թարգմանութիւնները, Վահագն Կարենցի աշխատասիրութեամբ[68]:

* * *

Բազդատունիէն մինչեւ Արբուն Տայեան, ահա՛ հարիւրամեակ մը Տանթէական թարգմանութիւններու, հարիւրամեակ մը բեղնաւոր եւ արդիւնաշատ, որու ընթացքին 15 անուններ հրապարակ կու գան՝ թարգմանչական աշխատանքի նուիրումով:

Եւ ի՞նչքան պատմութիւն այդ թարգմանութիւններու հարիւրամեակի ընթացքին. պատկառելի դերաբերէն դէպի աշխարհաբար անցք մը ահեղ ու հսկայ, որ իրականացաւ Հերակլեան ճիգերովը մեր ժրաջան ու յամառ թարգմանիչներուն. անոնք արշաւ մը կատարեցին մեր լեզուի մութ ու թաւ անտառէն՝ դէպի լուսաշող ափերը նորակառոյց աշխարհաբարին, անմահ Տանթէն առած իրենց առաջնորդ, խորհրդատու եւ քաջալեր:

Ս. Ղազարի վանականներէն 10 ուխտաւոր, Մուրատ-Ռափայէլեանի աշակերտներէն 3 վեհանձն հոգիներ, միացած ուրիշ 2 աշխարհական նուիրեալներու, ձեռք ձեռքի տուած, Տանթէական թափօր մը կը կազմեն, կարծէք, լոյսի չնորհքներով դեղազարդելու հայ մշակոյթի տաճարը:

Գրաբարի շրջանէն՝ Հ. Դաւիթ Նազարէթեան, իսկ աշխարհաբարի թագաւորութենէն՝ Հ. Աթանաս Տիրոյեան ու մանաւանդ Հ. Արսէն Ղազիկեան այդ խորհրդաւոր թափօրի քուրմերն են, որ կու գան անմահական դափնեպսակ մը զետեղել իտալական հանճարի մեծագոյն ներկայացուցիչի լուսապսակ ճակատին:

Իսկ Արբուն Տայեան, Մուրատ-Ռափայէլի եւ համայն հայ աշխարհի, հայրենիքի եւ սփիւռքի արժանաւոր ներկայացուցիչը, խիղախօրէն կը կանգնի այդ բաղդին մէջ, Աբարատի ձիւնապսակ գագաթէն փունջեր քաղած՝ պսակելու համար Տանթէի անմահական ճակատը:

Թող մեր այս շատ համեստ աշխատութիւնն ալ, չնչին՝ բայց սրտաբուղխ տուրք մը նկատուի Տանթէի մեծ հանճարին:

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

---

67. «Սովետ. գրկն.» ԼԱ (1965), թ. 6, էջ 40–43:
68. Անդ, էջ 37–40:

IL CENTENARIO DELLA TRADUZIONE ARMENA DI DANTE

(RIASSUNTO)

I Padri Mechitaristi e i loro ex-allievi del Collegio «Moorat-Raphael» di Venezia hanno avuto gran parte nell'opera di traduzione in armeno di Dante, principalmente sulle colonne della rivista «Pazmaveb».

Nel periodo iniziale, cioè nel secondo cinquantennio del XIX secolo, le prove di versione sono state fatte in «grabar» (armeno classico), seguendo i principi classicisti del Padre Arsen Bagratuni, e talvolta con più traduzioni dello stesso brano. Possiamo definire questo periodo, «periodo delle traduzioni grabar» (1865-1895); dobbiamo al Padre Davith Nazarethean la maggior parte del lavoro svolto.

Sulle soglie del XX secolo, vien posta mano alla traduzione di Dante in «ashxarabar» (armeno moderno): è un periodo, questo, che copre un trentennio, e che ha come principali protagonisti i Padri Arsen Ghazikean e Athanas Tiroyean. Tra il 1899 e il 1930 la «Divina Commedia» viene interamente volta in armeno. Nel secondo trentennio del secolo, invece, il campo di attività si sposta da Venezia a Erevan: è in Armenia che l'ex-allievo del «Moorat-Raphael Arbun Tayean traduce, tra il 1938 e il 1965, la «Divina Commedia» per intero, in armeno moderno (ramo orientale), e in rima.

Solo di recente è stata intrapresa la traduzione delle opere minori di Dante. E' nel 1965 che nella rivista «Sovetakan grakanuthiun» (Erevan) Vahagn Karenç ha pubblicato le sue versioni di alcuni sonetti e di una ballata dell'Alighieri.

* * *

Il centenario della traduzione armena di Dante coincide con il settecentesimo anniversario della nascita del poeta. Per quel che ci è noto, è nel 1866 che vede la luce, sul «Pazmaveb», la prima traduzione, in armeno classico, dell'episodio del Conte Ugolino. Si tratta di due versioni, anonima la prima, ma da attribuire al Padre Samuel Gantharean; la seconda, firmata dall'ex-allievo del «Moorat-Raphael» Srapion Hekhimean. Padre Gantharean (1838-1908), seguace del classicista Bagratuni e traduttore in armeno di Manzoni, Lamartine, Shakespeare e Klopstock, ha tradotto il brano dantesco (Inferno, XXXII, 124-139; XXXIII, 1-78) in dodecasillabi (4-4-4), e senza rima. Hekhimean (1831-1891) ha invece tradotto in endecasillabi (4-4-3), in rima.

Nel 1868 «Pazmaveb» pubblica la traduzione armena dei famosi versi 1-9 del canto III dell'Inferno. E' una traduzione stupenda, opera del Padre Arsen Bagratuni, che appare post mortem: l'autore aveva cessato di vivere il 24 dicembre 1866, e il frammento era stato ritrovato tra le